

*I international scientific conference
Toronto. Canada
06-07.06.2023*

QUESTIONS. HYPOTHESES. ANSWERS: SCIENCE XXI CENTURY

*Proceedings of the international Scientific
and Practical Conference*

06-07 June 2023

TORONTO, CANADA

2023

UDC 001.1

BBC 1

I International Scientific and Practical Conference «Questions. hypotheses. answers: science XXI century», June 06-07, 2023, Toronto. Canada. 60 p.

ISBN 978-91-65423-15-2

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.8023404>

Publisher: «SC. Scientific conferences»

Main organization:

Editor: Hans Muller

Layout: Ellen Schwimmer

The conference materials are in the public domain under the CC BY-NC 4.0 International license.

The publisher is not responsible for the materials published in the collection. All materials are provided in the author's edition and express the personal position of the participant of the conference.

The sample of the citation for publication is Gugin Aleksandr, Lisnievska Yuliia ANTI-ADVERTISING IN THE HOTEL BUSINESS // I International Scientific and Practical Conference «Questions. hypotheses. answers: science XXI century », June 06-07, 2023, Toronto. Canada. Pp.9-11, URL: <https://sconferences.com>

Contact information

Website: <https://sconferences.com>

E-mail: info@sconferences.com

Content

Economic sciences

Kurmangaliyeva L.A. PROBLEMS OF REGULATION OF LABOR INCOMES OF THE POPULATION	3
---	---

Historical sciences

Sevda Aghayeva Aydin kizi A MAN WHO MADE HISTORY – H. ALIYEV 100	8
--	---

Jurisprudence

Inna Postoronko VALUES OF THE EUROPEAN (ZAKHIDNY) MUNICIPALISM AS THE CONSTITUTIONAL VALUES OF PEOPLE AND THE POWER	12
Kastriote Vlahna, Argona Kuçi, Dafina Vlahna THE CREATION OF REAL RIGHTS ACCORDING TO LEGISLATION IN KOSOVO, COMPARED TO PRIVATE INTERNATIONAL LAW	21
Dafina Vlahna, Argona Kuçi, Kastriote Vlahna CHALLENGES AND IMPORTANCE OF PUBLIC LOAN MANAGEMENT IN KOSOVO, TAKEN FROM THE EUROPEAN UNION	23
Simeana Beshi, Driola Susuri NAVIGATING THE REVERSE CHARGE MECHANISM: OPPORTUNITIES, CHALLENGES AND BEST PRACTICES FOR BUSINESSES IN THE EU	25

Pedagogical sciences

Firedun Nadir oglu Ibrahimov, Gulnara Qurbanali kizi Abdurahmanova, Gulnara Bahram kizi Garayeva POINTS TO BE EXPECTED IN THE METHODICAL SYSTEM OF TEACHING THE MATERIALS OF MATHEMATICS SUBJECT "STATISTICS AND PROBABILITY" IN 8TH GRADES	28
Zaru Kasymovna Kulsharipova, Gulsara Baskenovna Mardenova, Asemgul Rakhmetollayevna Tulekova, Kristina Denisovna Baklanova PSYCHO-PEDAGOGICAL FACTORS OF ENGLISH LANGUAGE INTEGRATION INTO NATURAL-SCIENCE SUBJECTS	41
Zhanarsyn Zhumatovna Kapenova, Aliya Shaimuratovna Bakirova COMPARATIVE ANALYSIS OF "EXCEL FOR KAZAKHSTAN" AND "ENGLISH PLUS" TEXTBOOKS FOR GRADES 5-7: CRITERIA FOR DEVELOPING READING LITERACY	46

Sociological sciences

Aliya Mursalova ARGUMENTS FOR AND AGAINST THE PRESERVATION OF CULTURAL HERITAGE DURING THE WAR	51
--	----

Economic sciences

PROBLEMS OF REGULATION OF LABOR INCOMES OF THE POPULATION

Kurmangaliyeva L.A.

PhD student,

Karaganda University of Kazpotreboysuz

ХАЛЫҚТЫҢ ЕҢБЕК КІРІСТЕРІН РЕТТЕУ МӘСЕЛЕСІ

Курманғалиева Л.А.

Докторант,

Қазтұтынуодағы Қарағанды Университеті

Abstract

The problem of regulating the income of the population due to its importance and multilateralism is the object of study of the labor economy. The income of the population is twofold: on the one hand, it is the most important factor in ensuring the standard of living of the population; on the other hand, they reflect the level of economic development of the country, conditioning economic growth. Therefore, the processes taking place in the field of income formation and regulation affect the interests of the population of the whole country, determine social stability in society, the potential for reproduction of Labor, and the development of human potential. Regulation of labor income in the context of the development of market relations is carried out on the basis of combining measures of state influence with the system of contractual regulation of social and Labor Relations. The article analyzes these issues.

Аннотация

Халықтың табысын оның маңыздылығы мен көпжақтылығына байланысты реттеу проблемасы еңбек экономикасын зерттеу объектісі болып табылады. Халықтың табысы екі жақты: бір жағынан, бұл халықтың өмір сүру деңгейін қамтамасыз етудің ең маңызды факторы; екінші жағынан, олар экономикалық өсуді шарттай отырып, елдің экономикалық даму деңгейін көрсетеді. Сондықтан табыстарды қалыптастыру және реттеу саласында болып жатқан процестер бүкіл ел халқының мүдделерін қозғайды, қоғамдағы әлеуметтік тұрақтылықты, жұмыс күшін молайту әлеуетін, адам әлеуетін дамытуды айқындайды. Нарықтық қатынастарды дамыту жағдайында еңбек кірістерін реттеу мемлекеттік ықпал ету шараларын әлеуметтік-еңбек қатынастарын шарттық реттеу жүйесімен ұштастыру негізінде жүзеге асырылады. Мақалада осы мәселер туралы талдама жасалынған.

Keywords: income, labor income, state regulation, income regulation, income distribution

Кілт сөздер: табыс, еңбек табыстары, мемлекеттік реттеу, табысты реттеу, табыстарды бөлу

Бөлу саласындағы мемлекеттік реттеуді жақтаушылар мен қарсыластар арасындағы дәстүрлі дау тиімділік пен теңдік арақатынасы мәселесіне дейін азаяды. Теңдік мәселесін қою сөзсіз нормативтік экономикалық теорияға әкеледі, ол өзінің мақсатын қоғамдық құрылымның идеалды (әртүрлі дүниетанымдық жүйелер тұрғысынан) модельдерін сипаттауға бағыттайды. Позитивті Экономикалық теория бұрыннан бар қарым-қатынас жүйелерін зерттейді. Позитивті және нормативтік экономикалық теориялардың бірлігі мен айырмашылығы теңдік пен тиімділіктің арақатынасы туралы дауларда айқын көрінеді. Әдетте, шектеулі ресурстарды тиімді бөлу арқылы нарық табыстарды бөлуде "қателіктер" жібереді деп саналады.

Экономиканы мемлекеттік реттеу қоғамдық өндірістің тиімділігін арттыруға, әлеуметтік әділеттілік пен тұрақтылықты қамтамасыз етуге бағытталған. Әлеуметтік деп аталатын мемлекеттік реттеу саласы осы үш мақсатты да қанағаттандыруы керек. Экономистердің көпшілігі табыстарды бөлудегі теңсіздік немесе байлар мен кедейлерге бөліну

тұрақты құбылыс деп санайды, тіпті өмір сүру деңгейінің айтарлықтай өсуі жағдайында да сақталады. Мемлекеттік араласу стигматикалық кедейлікті азайта ала ма және ол үшін қандай баға төлеуге тура келеді? Қоғамдық таңдау экономикалық немесе саяси шешімдер қабылдау процесіне негізделген бе? Теориялық тұрғыдан алғанда, қоғамдық кірістің қай бөлігін кедейлердің пайдасына қайта бөлу керектігін дұрыс анықтау мүмкін емес. Шешім қабылдаудың экономикалық және саяси процестері қате есептеулердің болмауына кепілдік бермейді.

Бұл мәселенің экономикалық шешімдері қоғамда өндірілетін барлық өнімді оны өндіруге қатысатын факторлардан түсетін кірістің сомасы ретінде ұсынуға негізделеді. Кірісті функционалды бөлу дегеніміз-кірісті еңбек, капитал, Табиғи ресурстар және кәсіпкерлік қабілеттер арасындағы бөлу. табыстарды функционалды бөлудің нәтижесінде жалақы, пайыздар, жалдау ақысы және пайда сияқты бастапқы кірістер пайда болады. Өндіріс факторлары жүйесінде негізгі қатынас капиталға қатысты, сондықтан қарапайымдылық үшін функционалды бөлуді еңбек кірісі мен меншік кірісі арасындағы қатынас ретінде қарастыруға болады.

Еңбек пен капиталдың өзара әрекеттесу проблемасы экономикалық теорияның кез-келген саласында айқын немесе жанама түрде орталық болып табылады. Экономикалық теориядағы балама бағыттар табыстың соңғы базасын түсіндірумен ерекшеленеді. Табыс көзін түсіндірудегі айырмашылықтар балама құн теорияларына негізделген. Еңбек құнының теориясына сәйкес (А.Смит, Д.Рикардо, К.Маркс) құндылықтың жалғыз көзі-жаңа құндылықты тудыратын материалдық өндірістегі тірі еңбек. Марксистік табыс теориясы артық құн теориясына негізделген. Соңғысы жалдамалы жұмысшылардың еңбегімен құрылған және капиталистер өтеусіз иемденген жаңа құнның бөлігі ретінде түсініледі. Идеяларын Саяси экономика классиктері тұжырымдайтын еңбек құндылық теориясын Маркс әзірледі және қанау теориясының және онымен байланысты барлық тұжырымдардың негізін қалады. Марксистік артық құн теориясы талдау құралы ретінде капитал мен еңбек үлесінің жаңа құнға қатынасын пайдаланады, оны артық құн нормасы деп атайды. Бұл көрсеткіш капиталды пайдалану дәрежесін өлшеу үшін қолданылатыны және жұмыс күнінің ұзақтығына және еңбек өнімділігіне байланысты болатындығы тән.

Қазіргі экономикалық теория сонымен қатар капитал мен еңбек кірісінің үлестік тенденцияларын талдайды. Қазіргі экономикалық теорияда кірісті қалыптастыру көздері мен принциптерінің басым түсіндірмесі факторлар теориясына және олардың шекті өнімділігіне негізделген. Шекті өнімділік теориясы кірістің әртүрлі бөліктері арасындағы функционалды қатынастарды талдауға бағытталған. Экономикалық теорияның әр түрлі салалары табыс көздерін әр түрлі түсіндіреді, бірақ олар біртұтас, өйткені өндірістің әр факторы белгілі бір табыспен байланысты, бұл әртүрлі идеяларды біріктіруге мүмкіндік береді. Қазіргі жағдайда табыс теориясының негізгі мәселелерін түсіндіру өткен идеялардан айтарлықтай ерекшеленеді. Ұлттық әл-ауқаттың өсуі және әлеуметтік реттеу жүйелерін құру егер жойылмаса, онда таптық текетірес мәселелерін едәуір тегістеміз. Дегенмен, жалпы табыстағы еңбек пен капитал үлесінің арақатынасын талдау жалпыға бірдей маңызды болып саналады және қазіргі экономикалық талдауда кеңінен қолданылады.

Табыстың функционалды бөлінуі оның жалдамалы еңбек адамының да, материалдық капитал иесінің де әлеуметтік мәртебесін біржақты анықтауға болатын жағдайларда азаматтар арасында нақты бөлінуін көрсетеді. Қазіргі жағдайда әлеуметтік мәртебенің бұлыңғырлануы байқалады, бұл жалдамалы жұмысшылар бір уақытта капиталдың иелері болып табылады, әртүрлі бағалы қағаздарға, жылжымайтын мүлікке иелік етеді және жеке бизнесті ұйымдастырады. Егер халықтың 90% - ға жуығы жалдамалы еңбек адамы ретінде ұлттық статистикамен есепке алынса және бұл ретте меншік иелерінің үлесі (отбасы мүшелерін ескере отырып) 50% - ға жетсе, онда әлеуметтік жағдайдың әртараптандырылуы орын алады, егер ол алып тастамаса, бірақ таптық текетірес проблемасын едәуір тегістейді.

Табыстарды функционалды бөлу, көріп отырғанымыздай, өндірістің әртүрлі факторларына ие болуы мүмкін отбасылар мен жеке тұлғалардың кірістерін көрсетпейді. Халықтың жиынтық табысы әртүрлі көздерден қалыптасады және олардың мөлшері мен құрамына байланысты отбасылар арасында қайта бөлінеді. Жеке табыстарды бөлу отбасылар арасындағы табыстарды бөлуді өлшейді (отбасы 1 адамнан тұруы мүмкін).

Нарықтық экономиканың дамуымен халықтың материалдық жағдайындағы табыстардың дифференциациясы артады. Бұл халықтың табысындағы айырмашылықтарды анықтайтын факторлардың рөлінің артуына және шаруашылық жүргізуші субъектілердің

өндіріс тиімділігін арттыру үшін күресіне байланысты. Меншігі көп адамдар жоғары жалақы алады, өндіріс тиімділігін арттыруға, кірісті арттыруға мүдделі болады. Табыс теңсіздігін құру арқылы өндіріс тиімділігін арттыру әлеуметтік әділетсіздікті қайта-қайта жаңғыртады.

Сондықтан қоғам әлеуметтік теңдік пен әділеттілік мәселелерін ескеруі керек. Әлеуметтік теңдік өндіріс құралдарына қатысты теңдікті, Денсаулық сақтау, білім беру саласындағы тең мүмкіндіктерді ғана емес, сонымен бірге жеке тұлғаның әлеуметтік иіліктерді оның еңбек үлесіне пропорционалды түрде алуын көздейді. Тарихи тәжірибе көрсеткендей, теңдік бөлу кедейлікте теңдікке әкеледі. Сондықтан нарықтық экономиканың қалыптасуы жағдайында қоғам адамның қабілеттерін анықтап, ынталандыруы керек, әрбір еңбекке қабілетті азаматтың өзінің жеке әл-ауқатын анықтауы үшін жағдай жасауы керек. Мемлекет табыстарды бөлу саласына еніп, оларды теңестіруге ұмтылмауы керек. Теңдік дегеніміз табыстарды тең бөлу емес, оларды адамның қабілеттеріне қарай саралау. Сонымен бірге, қоғам әлеуметтік әділеттілікті қолдауы керек. Бұл мәселені шешу табыстарды бақылауды және ірі кірістерге, мұраларға прогрессивті салық салуды, артықшылықтардың барлық түрлерін жоюды, жаңа салық жүйесін құруды қамтиды.

Батыс экономикалық теориясында табыстарды бөлу мен қайта бөлудегі әділеттіліктің төрт көзқарасы бар: теңдік, ролзовская, утилитарлық, нарықтық.

Эгалитарлық тәсіл қоғамдағы табыстарды бөлуде теңсіздіктің жоқтығын білдіреді. Роулздың көзқарасы табыстың әділ саралануын қамтиды, мұнда салыстырмалы экономикалық теңсіздік қоғамның кедей мүшелерінің өмір сүруінің жоғары абсолютті деңгейіне қол жеткізген кезде ғана рұқсат етіледі. Утилитаристік тәсіл табыстарды оларды әртүрлі адамдар пайдаланудың пайдалылығына пропорционалды түрде бөлу керек екендігіне негізделген. Нарықтық принцип өндіріс факторының әрбір иесінің табысының осы фактордан алынған шекті өнімге сәйкестігіне негізделген табыстарды нарықтық бөлуді қамтиды.

Әр қоғам үшін табысты әділ бөлудің тәсілдері мен принциптерін таңдау экономикалық, саяси құрылыммен анықталады, сонымен қатар қоғам дамуының тарихи және ұлттық ерекшеліктеріне байланысты.

Біздің елімізде ұзақ уақыт бойы табыстарды бөлудің тең құқылы тәсілі басым болды. Сондықтан Беларусь Республикасында бөлудің нарықтық қағидаттарына көшу, оның ішінде халықтың нарықтық және нормативтік материалдық әл-ауқатының үйлесуі және әлеуметтік қорғаудың нақты шараларын іске асыру есебінен жүзеге асырылады.

Халық табысының жеке бөлінуі Парето-Лоренц-Джини әдіснамасы негізінде өлшенетін айтарлықтай біркелкіуестігімен сипатталады. XX ғасырдың басында В.Парето табыстарды бөлу туралы нақты мәліметтер негізінде оның атымен аталған заңды тұжырымдады. "Парето Заңына" сәйкес, табыс деңгейі мен олардың алушылар саны арасында кері байланыс бар, басқаша айтқанда, табыстарды жеке бөлу тұрақты түрде біркелкі емес, ал табыстарды бөлудегі теңсіздік деңгейі – "Парето коэффициенті" – әр түрлі елдерде шамамен бірдей. Парето тұжырымдамасында табыстарды саралау өзгермейтін және әлеуметтік және саяси факторларға тәуелсіз ретінде қарастырылады.

Халықтың жекелеген топтарының табыстарындағы теңсіздікті анықтау үшін Лоренц қисығы қолданылады, ол бөлудің біркелкі характерізстігін сипаттайды және халықтың әр тобы алатын ұлттық кірістің үлесін көрсетеді.

Табыстардың дифференциациясын бағалау үшін қоғамның ең жоғары жалақы алатын мүшелерінің 10% орташа табысы мен ең жақсы қамтылғандардың 10% орташа табысы арасындағы қатынасты көрсететін децил коэффициенті сияқты көрсеткіш қолданылады.

Әр түрлі елдерде табыс пен байлықтың дифференциация дәрежесі арасындағы байланыс бірдей емес, бірақ егер соңғы жылдары табыстардың дифференциациясы аз өзгерген болса, онда сарапшылардың пікірінше, байлықтың дифференциациясы артып келеді. Бұл жанама түрде мүлктік табыстар үлесінің озық өсуі көбінесе инфляциялық қайта бөлудің нәтижесі болып табылады деген тұжырымды растайды.

табыстардың саралануы экономикалық, демографиялық, социобиологиялық немесе саяси сипаттағы жеке жетістіктерге байланысты немесе оларға тәуелді емес әртүрлі факторлардың әсерінен қалыптасады. Табыстың біркелкі бөлінбеуінің себептері: қабілеттердегі (физикалық және интеллектуалдық) айырмашылықтар, білім мен біліктіліктегі айырмашылықтар, еңбекқорлық пен мотивация, кәсіби бастама және тәуекелге бейімділік, шығу тегі, отбасы мөлшері мен құрамы, меншік және нарықтағы жағдай, сәттілік, сәттілік және кемсітушілік.

табыстарды саралауға әсер ететін факторлардың барлығын шартты түрде табыс алушылардың жеке күш-жігеріне тәуелді және тәуелсіз деп бөлуге болады. Факторлардың осы топтары арасындағы шекара азды-көпті қозғалмалы болуы мүмкін: туа біткен қабілеттер мен таланттар табыстардың өсуіне әкеліп соқтырмайды және қолданбаларды таба алмайды, ал қарапайым қабілеттер білім беру және күшті еңбек мотивациясы нәтижесінде дами алады; мүлікті мұрагерлікпен иелену оның көбеюіне де, мүліктің жоғалуына да, одан түсетін кірістерге де әкелуі мүмкін. Дифференциация факторлары табыс теңсіздігінің дәрежесіне әр түрлі әсер етеді. Жалпы алғанда, кірістер еңбек факторларына қарағанда меншік факторлары бойынша біркелкі бөлінбейді, бірақ бұл фактілердің арақатынасы әр елде және әр уақытта әр түрлі болады.

Халықтың өмір сүру игіліктерімен қамтамасыз етілуі нақты табыстардың мөлшеріне байланысты; қажеттіліктерді қанағаттандыру дәрежесі отбасылардың есептік және нақты тұтыну бюджеттерін салыстыру негізінде бағаланады. Халықтың табысы бойынша бөлінуі отбасылардың аз, орташа және жоғары кірісті топтарының айырмашылығына негізделген, олардың әрқайсысының өзіндік ұтымды тұтыну бюджеті бар. Халықтың аз қамтылған топтарының шығыстарының мөлшері мен құрылымын талдау негізінде ең төменгі материалдық қамтамасыз ету бюджеті және кедейлік шекаралары есептеледі.

Кедейлік кірістер мен мүліктердің біркелкі бөлінбеуімен тікелей байланысты. Алайда кедейлікті дәл анықтау мүмкін емес (бақыт пен әл-ауқат сияқты). Жалпы алғанда, кедейлікті анықтау белгілі бір популяциялардағы қажеттіліктер мен оларды қанағаттандыру мүмкіндіктерінің қатаң белгіленген жиынтығын салыстыруға негізделген. Қажеттіліктер кіріс, жас, кәсіби және басқа белгілер бойынша сараланған тұтыну себеттері деп аталатындар негізінде бағаланады. Кедейлікті анықтаудың негізі ретінде тұтынушылардың ең төменгі бюджеттері өз кезегінде физиологиялық минимум бюджеттері, ең аз денсаулық пен әдептілікті сақтау, ең аз байлық бюджеттері ретінде сараланады және есептеледі.

Ең төменгі күнкөріс деңгейі әлеуметтік-экономикалық факторларға байланысты және кедейлік шегінен гөрі мобильді. Тәжірибе көрсеткендей, кедейлік шегі бағаның өсуіне байланысты тұтынудың өсуін көрсетпейді.

Кедейлік шегі тұтынудың ұтымды нормаларына және отбасылық бюджеттердегі азық-түлік шығындарының үлесіне сүйене отырып, азық-түлік құны туралы деректер негізінде сандық түрде анықталады. Аз қамтылған отбасылар аз қамтылғандарға қарағанда азық-түлікке салыстырмалы түрде көп ақша жұмсайтыны анықталды; азық-түлік шығындарының үлесі де отбасының мөлшеріне байланысты: шағын отбасылар үлкен отбасыларға қарағанда азық-түлікке салыстырмалы түрде көп ақша жұмсайды. Азық-түлік шығындарына ғана емес, басқа да тұтыну шығындарына қатысты "отбасы ауқымынан үнемдеу" бар. Азық-түлік құны мен кедейлік шегі арасындағы байланыстың логикасы мынада: егер аз қамтылған отбасы азық-түлікке өз бюджетінің $1/p$ жұмсаса, онда кедейлік шегі n -ге көбейтілген азық-түлік құнына тең болады.

Кедейлікті өлшеу проблемасы, сайып келгенде, қоғамға қажет деп танылған қажеттіліктер шеңберіне негізделген. Абсолютті кедейлік пен оның баламалы анықтамалары кедейлікті қабылдаудан моральдық зиянды ескере отырып ажыратылады.

Кедейлер туралы нақты ақпарат кедейліктің жас және кәрі, отбасылық және жалғызбасты, жұмыспен қамтылған және жұмыссыз әр түрлі популяцияларда біркелкі показываеетстігін көрсетеді. Кедейліктің таралуы қала мен ауыл тұрғындары арасында, әртүрлі аумақтық және табиғи-климаттық аймақтарда, халықтың әртүрлі этникалық топтары арасында бірдей емес. Бір елде кедейлік деп саналатын нәрсе басқа елде жайлылықтың жеткілікті деңгейі болып саналады.

Кедейлікті талдау кезінде оның жалпы қоғамда ғана емес, әр отбасы үшін, жеке адам үшін тұрақтылығы мәселесі үлкен маңызға ие. Зерттеулер көрсеткендей, кедей отбасылар тар тұрғын үй жағдайында біркелкі емес. Шартты түрде созылмалы (тоқырау) және қазіргі кедейлікті ажыратуға болады. Кедейліктің осы түрлерін ажырату критерийі кедейліктің ұзақтығына және кірісті топтарға ауысу ықтималдығына байланысты.

Кедейлік себептерін саралау оны жою немесе азайту үшін нақты шараларды анықтау үшін кедейлік түрлерін ажырату қажеттілігіне әкеледі.

Жеке күш-жігерге тәуелді емес табыстарды саралаудың барлық факторлары табыс мәртебесін көтеру жолында өзіндік кедергілер болып табылады. табыстарды мемлекеттік қайта бөлу және жалпы әлеуметтік саясат кейбір кедергілерді жоюға және басқалардың

әрекетін бейтараптандыруға немесе әлсіретуге арналған. Мемлекеттік білім беру және денсаулық сақтау жүйелерін дамыта отырып, адам құқықтарын қорғайтын, жыныстық, жас немесе ұлттық белгілері бойынша кемсітушілікті шектейтін заңдар қабылдай отырып, мемлекет объективті дамып келе жатқан процесс ретінде табыстардың қалыптасуына ықпал етеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Кучма, К. П. Процессы регулирования рынка труда / К. П. Кучма, О. П. Кучма, О.Н. Горбунова // Социально-экономические явления и процессы. 2015 № 10 С. 82-87
2. Такмакова, Е.В. Классификация методов регулирования доходов населения / Е.В. Такмакова // Евразийский юридический журнал. 2017. №7 (110). С. 297-298.

Historical sciences

A MAN WHO MADE HISTORY – H. ALIYEV 100

Sevda Aghayeva Aydin kizi

Azerbaijan State Pedagogical University, Baki, Azerbaijan

Senior teacher of Foreign Languages Centre

<https://orcid.org/0000-0002-5615-6923>

Abstract

The national leader of the Azerbaijani people, Heydar Aliyev, is both history and the person who created history! Great leader Heydar Aliyev is one of those personalities who created history and chronicle and had the power to regulate the course of time. The name of our great leader is held high all over the world, and his memory is remembered with respect.

Great leader Heydar Aliyev is the national leader of Azerbaijan and the Azerbaijanis.

When talking about this genius, it should first be noted that the great leader Heydar Aliyev's unparalleled services to the people and the state constitute the glorious pages of the history of Azerbaijan. Our national leader, who always accepts the highest interests of his nation and state as the basic principle and norm in his activities, is the architect of today's independent Azerbaijan. In order to understand more deeply the essence of the unique and irreplaceable values and wealth that the great leader Heydar Aliyev gave to his country and people, it is enough to touch on a few facts of fundamental importance.

As a great political leader, a wise person, Heydar Aliyev was a skilled connoisseur and a great master of predetermining the course of historical events. With these rare qualities, he demonstrated the position of a true citizen and a genius leader in making decisions of great importance for the nation, history and statehood.

Keywords: *Heydar Aliyev, heritage, national leader, glorious page, decree, provocation, anti-Azerbaijani policy, anniversary.*

Introduction. *God created the world and man.*

People are the ones who write and create the history of the world.

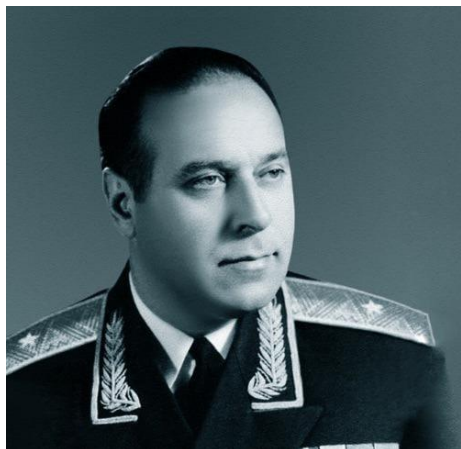
Every nation has geniuses who played the role of saviours in the history of national freedom and independence. With their determination, those geniuses led their people behind them and played the role of winners in the most fateful moments. Although there are many people who write about history in the world, there are few people who make history. Because creating history is much more difficult and responsible than writing history.

The national leader of the Azerbaijani people, Heydar Aliyev, has left a bright and indelible mark

on the history of the modern world as a great personality, extraordinary intelligence, an innate talent, and a wise statesman. (6)

*The great leader **Heydar Aliyev** (10.05.23- 12.12.03) is also one of the geniuses who created history. Those who compare the national leader with many prominent public and political figures and wise people of the world often mention the times he led Azerbaijan and the years he held high positions, which is natural. Because people have more information about these periods. The history and destiny of our nation for a certain period are connected with the name of the great leader Heydar Aliyev by unbreakable strings. He was always with his people in all periods of his life, and he spared his life for the sake of their development as a nation and a state. For many years, he was the First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Azerbaijan, and later as the President, he led the republic for more than 30 years and went down in history as the founder of the new, independent Azerbaijan.*

However, the heroic moments of the great leader's life, and his ability to anticipate time and create history cannot be measured only by the years he worked in leadership positions. Every day, every moment of the meaningful life of Heydar Aliyev is an unforgettable history, rich in historical events that will be remembered from time to time. (1)

Heydar Aliyev is such a rare historic figure occupying a special place in the national history of Azerbaijan that the wealth of his legacy will long be in the focus of political experts, philosophers, historians and other researchers. (3)

Looking back on the past years, we once again witness the important historical achievements of the Azerbaijani people under the leadership of their wise leader. The renaissance and awakening of national consciousness began with Heydar Aliyev's coming to power, and thanks to him, our independence became eternal and irreversible. Our country was able to rise to the level it deserves in the world thanks to the Great Leader's foresight, wisdom, determination, iron will, and rich statecraft experience.

According to the decree of the President of the Republic of Azerbaijan I. Aliyev has declared 2023 the "Year of Heydar Aliyev"

in the Republic of Azerbaijan.

This year, the 100th anniversary of the birth of the national leader Heydar Aliyev is widely celebrated with high respect and deep gratitude of every Azerbaijani in all parts of our country and beyond its borders, due to his unparalleled services to his homeland and people. (6)

He created the history of a holy family with his love and affection for his family, his wife, and his unforgettable Zarifa. This wise man proved that he was ready to give up not only his wealth, his state, his position, but even his life for family life.

We have witnessed that Heydar Aliyev's eyes filled with tears in front of this divine love, his infinite love for Mrs Zarifa.

With this love, the great leader created a history of love that can be an example for millions. (11)

Heydar Aliyev created a new history in the social-political, economic, cultural and spiritual life of Azerbaijan in the 20th century with his boundless loyalty, love, foresight, kindness, thoughtful and intense activity to his people and homeland. It would be difficult to talk about today's important achievements if it were not for Azerbaijan, which was founded and developed by a great leader in the 70s and 80s of the century. (1)

Those who consider the appointment of Heydar Aliyev to the leadership position of Azerbaijan in 1969 as a historical event are right in their conclusions. Because, in the short time he took office, radical changes, so to speak, a revolution, took place in the republic. The work done by the Great Leader as leader of Azerbaijan from 1969-1982 will always remain in the memory of the people. (2)

For more than 50 years of the 20th century Azerbaijan witnessed the personality and the activity of Heydar Aliyev. His building activity started earlier than in 1969. Hundreds of plants, factories, and other production swatches were established over the whole republic during 1970-1985. Hundreds of dwelling houses, hotels, social apartments, schools, and culture houses beautified: Baki and Azerbaijan regions, factories, plants, huge industrial objects, great production complexes, water reservoirs, pools, Kur water pipeline, green zones, roads, Baki-Balaken railway relating the capital and north-west of the country, railway in Khankendi and other works carried out to relate Garabakh with Baki and to re-establish there Azerbaijan traditions. Of course, it is difficult to evaluate these services in words. (11)

A lot has been written about Heydar Aliyev's life and activities, and more will be written later. However, it is a duty of citizenship to convey the historical moments of this life to people again and again, and it is also an example for future generations.

However, the well-known events that happened later, the emergence of feelings of envy and jealousy against Heydar Aliyev after Mikhail Gorbachov came to political power, and the implementation of dirty intentions against Azerbaijan resulted in the dismissal of the Great Leader.

If Heydar Aliyev was in Azerbaijan or under the Soviet leadership at that time, a problem like Garabakh would never have arisen. The factor of Heydar Aliyev, his strength and power prevented Armenian nationalists from such provocations.

The great leader always even in the most difficult moments, was one with his people and listened to the voice of his people. On the morning of the tragedy of January 20, 1990, Heydar Aliyev came to the representative office of Azerbaijan in Moscow and risked his life to seriously criticize Mikhail Gorbachov's hateful anti-Azerbaijani policy and directly blame him. (11)

Heydar Aliyev made history in the eyes of every Azerbaijani, every person who supports justice with this courage and invincible citizenship position.

This was a new heroic history of Heydar Aliyev's life. Only a patriotic person and politician like Heydar Aliyev, who loved his homeland and people with infinite love, was loyal to his oath, was able to unite millions around him with his determination, faith, and wisdom, correctly assessed events and drew the necessary conclusions from realities, could create and write this history.

The years 1993-2003 of Heydar Aliyev's activity are the golden annals of a lifetime. These are the unforgettable pages of the years in which the genius who wanted to see Azerbaijan as a permanent independent, free and democratic country successfully realized his goals. (5)

The historic decree on the fight against crime, signed by the Great Leader in 1994, created a fundamental change in the strengthening of legality and legal rules.

The great strategist Heydar Aliyev, who has a rich statecraft experience, realized the Azerbaijani model of the legal state by creating the first national Constitution.

Moreover, Heydar Aliyev initiated the development of a new Constitution, which was adopted in 1995. "We need to develop and adopt a constitution, so that it would become a historical document, the Basic Law, providing for a long period of stable existence of Azerbaijan on the basis of democratic principles," Aliyev said.

The political activity of the great leader Heydar Aliyev is an honourable page of national history and the way of life he passed represents the criterion of love and devotion to his native land. Despite very serious barriers, the great leader signed the "Contract of the Century" with the Western oil companies in Baki on September 20, 1994. It was vital for Azerbaijan and played a crucial role in establishing internal stability in the country and achieving success in foreign policy.

In the face of obstacles, he managed to realize the Baku-Tbilisi-Ceyhan and Baku-Tbilisi-Erzurum oil and gas pipelines, the Southern Gas Corridor, the Baku-Tbilisi-Kars railway and the Trans-Anatolian (TANAP) gas pipeline scheduled to open next month our country has become a reliable partner in Europe and a leading country in the region.

Aliyev laid the foundation for a strategic partnership with NATO and bettered relations with the US and European countries.

He improved complicated relationships with Iran and Russia, and achieved progress in delimitating the Caspian Sea according to principles of median lines and national sector.

The Heydar Aliyev Foundation, which bears the name of the great leader, also makes valuable contributions to the multifaceted reforms implemented in the country with its noble activities for the sake of kindness, peace, humanitarianism, numerous projects and events implemented at the initiative of the First Vice-President of the Republic of Azerbaijan, President of the Foundation Mehriban Aliyeva. by giving its positive results, it further strengthens the love of our people for the Heydar Aliyev hearth. (6)

Heydar Aliyev was a supporter of peace and security in the world. The events that happened in our country, January 20, Khojaly tragedy, Garabakh problem, the pain of our captured lands, and the fate of more than a million refugees and internally displaced people, gave Heydar Aliyev many sad days and years, but took away his peace and comfort, but that war, blood was not in favour of discharge.

This genius did not want war and conflict to flare up not only in the land of Azerbaijan, but in any corner of the world, and for people to suffer calamities and disasters. He was sure that our lands would be freed from the perverted enemy, and he spared not a single moment of his efforts on this path.

When the great leader said "I believe in him as much as myself and I have great hopes for his future", he meant first of all the future destiny of the people, the country, the importance of realizing his immortal ideas, goals and dreams, and in this way he expressed his faith in the personality of Ilham Aliyev.

It is gratifying that this belief was justified in the activities of Mr Ilham Aliyev and became a clear expression of the great leader's wisdom by showing itself in the socio-economic and cultural development of Azerbaijan and the successes achieved in the international world. Heydar Aliyev has proven that his policy is rooted in the tests of time, is based on deep intelligence and reason, and is aimed at the progress and happiness of the people and the country.

Heydar Aliyev's life gave the 20th century history of Azerbaijan such human values as wisdom, patriotism, humanity, Azerbaijanism, and also made the invincibility of the people-leader unity a reality in our new history. It proved that those who are loyal to their people, religion, language, history and traditions will live forever, it showed that those who built and created for humanity, a free world and a happy future will always be remembered.

Heydar Aliyev created a valuable history not only for Azerbaijan, but also for mankind with his practical activities. This is the history of the immortality of human ideas, the invincibility of freedom, humanity, reason and thinking, and people's love.

The great leader treats everyone with respect regardless of their race, language, religion, political affiliation, values human qualities - sincerity, honesty, kindness, generosity, friendship, determination, perfectionism, wisdom, chooses intelligent and educated people, is sensitive to artists, he was proud to be together with the people, to win people's sympathy.

The people of Azerbaijan are happy that we have a great leader like Heydar Aliyev, a national leader whom the world respects and accepts.

THE INDEPENDENT STATE OF AZERBAIJAN IS THE MASTERPIECE OF HEYDAR ALIYEV.

By continuing the political course of the Great Leader, under the leadership of our honourable President Mr. Ilham Aliyev, the people of Azerbaijan will continue to write new, glorious pages of their history and reach higher peaks. (11)

Great leader Heydar Aliyev wanted to see independent Azerbaijan happier and people more prosperous. The national leader repeatedly reminded: "First of all for a person, it is his homeland, his land. For many centuries, we have been dreaming of the freedom and independence of this homeland. Now we have achieved it and we should cherish it." These words sound like the most sacred advice to the generations of the immortal leader - Heydar Aliyev, who wrote a new and unforgettable page for the statehood of Azerbaijan.

References

1. Tahir Rzayev, *Tarix yaradan insan, Azərbaycan – 2010 - 9 may.*- S. 9.
2. First period of Heydar Aliyev's power in Azerbaijan <https://azerbaijan.az> ›
3. Heydar Aliyev and the Parliament of Azerbaijan <https://meclis.gov.az> ›
4. Head of Azerbaijan (1969-1982) <https://azerbaijan.az> ›
5. Nationwide leader of Azeri nation - Azerbaijan.az <https://azerbaijan.az>
6. Fikrət Məmmədov Ulu öndər Heydər Əliyevin irsi milli sərvətimizdir. <https://justice.gov.az>

Jurisprudence

VALUES OF THE EUROPEAN (ZAKHIDNY) MUNICIPALISM AS THE CONSTITUTIONAL VALUES OF PEOPLE AND THE POWER

Inna Postoronko

postgraduate student at the Institute of Legislation
Supreme for the sake of Ukraine

ЦІННОСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО (ЗАХІДНОГО) МУНІЦИПАЛІЗМУ ЯК КОНСТИТУЦІЙНІ ЦІННОСТІ ЛЮДСТВА І ДЕРЖАВИ

Інна Геннадіївна Посторонко

аспірантка Інституту законодавства
Верховної Ради України

Abstract

The article examines the values of European (Western) municipalism as the constitutional values of humanity and the state. Examining their identification features, which were formed in historical retrospect as a result of the existence and functioning of the urban level of local self-government, the author concludes that the emergence of municipal legal values was: a) the result of collective actions, practices, decisions made by all members of the territorial human community (communities), in their interests, on their behalf and for the purpose of solving the most important and urgent issues of urban life (communicative-intersubjective criterion); b) their result was the formation of appropriate behavioral and activity guidelines for each person, their groups and associations that existed, functioned and developed in the conditions of city self-government (organizational-formalizing criterion); c) such behavioral and activity guidelines were not only borrowed by other members and institutions of the local territorial society, but also passed on to other generations of city residents and their associations, taking root in everyday behavior and becoming their mandatory forms and norms (prospective-hereditary criterion); d) they determined the fundamental principles of human socialization and local society - i.e., the emergence and formation of a corresponding system of interests, which in the future were transformed into corresponding behavioral guidelines (attitudes), including legal ones, as well as corresponding practical forms of life (habits), which arose on the basis of the implementation of relevant attitudes, including legal ones (criterion of adjustment in local society); d') taking into account their special importance and everyday relevance for the existence of human civilization, they have acquired international legal significance, which is confirmed by their legalization in international treaty law (international legal criterion).

Анотація

У статті досліджуються цінності європейського (західного) муніципалізму, як конституційні цінності людства і держави. Розглядаючи їх ідентифікаційні ознаки, що сформувались у історичній ретроспективі як результат існування і функціонування міського рівня місцевого самоврядування, автор робить висновок, що поява муніципальних правових цінностей стала: а) результатом колективних дій, практики, рішень, що приймалися всіма членами територіальної людської спільноти (громади), в їх інтересах, від їх імені та з метою вирішення найважливіших і актуальних питань міського життя (комунікативно-інтерсуб'єктивний критерій); б) їх результатом стало формування відповідних поведінково-діяльнісних настанов кожної людини, її груп та асоціацій, що існували, функціонували та розвивалися в умовах міського самоврядування (організаційно-формалізуючий критерій); в) такі поведінково-діяльнісні настанови не тільки запозичувались іншими членами та інституціями локального територіального соціуму, а й передавались у спадок іншим поколінням міських жителів та їх асоціацій, укореняючись у повсякденну поведінку і стаючи їх обов'язковими формами і нормами (проспективно-спадковий критерій); г) вони детермінували основоположні засади соціалізації людини і локальному соціуму – тобто, виникнення і формування відповідної системи інтересів, що в перспективі трансформувались в відповідні поведінкові настанови (атитюди). в томв

числі й правові, а також відповідні практичні форми життєдіяльності (габітуси), що виникали на основі реалізації відповідних атитюдів, в тому числі й правові (критерій пристосування в локальному соціумі); 2) враховуючи їх особливу важливість та повсякденну актуальність для існування людської цивілізації, вони набули міжнародно-правового значення, підтвердженням чого є їх легалізація у міжнародному договірному праві (міжнародно-правовий критерій).

Keywords: local self-government, municipalism, territorial community, forms of human life, city self-government.

Ключові слова: місцеве самоврядування, муніципалізм, територіальна громада, форми життєдіяльності людини, міське самоврядування.

Вступ

Одним з найважливіших досягнень людства і могутнім фактором розвитку людської цивілізації виступає місцеве самоврядування (далі – МСВ), що як могутня форма соціальної самоорганізації людей, що передбачає самоідентифікацію, самодіяльність і саморозвиток самої людини, її груп та асоціацій, – сформувала могутню феноменологію муніципалізму, як соціально-антропологічне явище, об'єктивовану форму людської екзистенції, повсякденну діяльність людини в локальному соціумі, її систему комунікативної взаємодії, нормативно-правовий комплекс регламентації та регулювання людських міжособистісних та міжсуб'єктних відносин, відповідні її ідеологію, свідомість (правосвідомість) і психологію (правову психологію), а також суттєву соціальну цінність.

1. Соціально-історичні підвалини виникнення муніципальних цінностей

Проведений системний аналіз історичної ретроспективи становлення і розвитку європейського (західного) місцевого самоврядування, а по великому рахунку, європейських (західних) цінностей (базових принципів) [1, с. 3] муніципалізму (далі – ЦМ), дає змогу стверджувати, що:

- по-перше, останні виникали та формувались на основі міського самоврядування (об'єктно-ідентифікаційний критерій – авт.);

- по-друге, їх поява стала результатом колективного рішення, що приймалися всіма членами громади, в їх інтересах, від їх імені та з метою вирішення найважливіших і актуальних питань міського життя (комунікативно-інтерсуб'єктивний критерій – авт.);

- по-третє, фактично поява наведених цінностей стала проявом екзистенційної необхідності колективного існування соціуму та виживання в ньому конкретної людини з її інтересами та потребами та з метою створення оптимальних умов для такого виживання (екзистенційно-гуманістичний критерій – авт.);

- по-четверте, їх результатом стало формування відповідних поведінково-діяльнісних настанов кожної людини, її груп та асоціацій, що існували, функціонували та розвивалися в умовах міського самоврядування (організаційно-формалізуючий критерій – авт.);

- по-п'яте, ба більше – такі поведінково-діяльнісні настанови не тільки запозичувались іншими членами та інституціями локального територіального соціуму, а й передавались у спадок іншим поколінням міських жителів та їх асоціацій, укореняючись у повсякденну поведінку і стаючи їх обов'язковими формами і нормами (проспективно-спадковий критерій – авт.);

- по-шосте, вони детермінували основоположні засади соціалізації людини і локальному соціуму – тобто, виникнення і формування відповідної системи інтересів, що в перспективі трансформувались у відповідні поведінкові настанови (атитюди), в тому числі й правові, а також відповідні практичні форми життєдіяльності (габітуси), що виникали на основі реалізації відповідних атитюдів, в тому числі й правові (критерій пристосування в локальному соціумі – авт.);

- по-сьоме, ЦМ розвивались по такій суб'єктно-предметній історично-дискурсивній схемі:

А) «первісна община у стародавньому світі (пріоритет екзистенційно-функціональних питань існування людської спільноти) –

Б) давньогрецькі міста-поліси (побудова локальної цивілізації, що суттєво вплинула на формування феноменології державності) –

В) давньоримські міста-муніципії (побудова муніципального господарства та локального соціуму з демократичними засадами в межах єдиної держави /імперії/) –

Г) міста феодального періоду розвитку суспільства (церковні, лицарські, князівські /кюрфустерські/ тощо) (період осмислення та усвідомлення можливостей та переваг спільного проживання в рамках локального соціуму) –

Г') середньовічні міста, що керувались Магдебурзьким правом (магістрати + бургомістри) (формування основоположних правових засад міського самоврядування) –

Д) міста-муніципалітети постреволуційної (Нові часи) та наполеонівської (постнаполеонівської) Європи (розцвіт муніципального будівництва та становлення прообразу системного масиву сучасних компетенційних повноважень муніципалітетів, що стало запорукою суттєвого зростання їх місця і ролі в державному будівництві) –

Е) міста-муніципалітети Новітніх часів (визначення важливої ролі та значення муніципалітетів в контексті муніципальної революції кінця XIX – початку XX ст. фактично заснованої на підходах «муніципального соціалізму») –

Є) сучасні муніципалітети об'єднаної Європи (формування суттєвої ролі муніципалітетів в регіональному, державному, макрорегіональному і загальноєвропейському інтеграційному русі в контексті муніципальної революції другої половини XX ст. – початку XXI ст.) – запозичення європейського (західного) муніципалізму, його надбань і цінностей пострадянськими державами у їх стремлінні увійти до європейської родини народів і держав (останнє десятиліття XX ст. – початок XXI ст.)» (історико-ретроспективний критерій – авт.).

2. Властивості муніципальних цінностей

В цьому контексті саме наведена етапна стадійність та функціонально-предметна модальність розвитку МСВ представляє не тільки науково-доктринальний, а й праксеологічно-аксіологічний інтерес щодо визначення його властивостей на міському рівні, і особливо щодо виникнення, формування та застосування ЦМ. Бо саме такі цінності:

а) є визначальними і для людини, її груп і асоціацій, і для держави (держав), міжнародної спільноти тощо, – причому не тільки європейських держав і європейської міжнародної регіональної спільноти, а враховуючи феноменологію рецепції правових традицій, цінностей, нормативного супроводження і забезпечення європейського самоврядування країнами Північної та Південної Америки, Азії, Африки (відношення сюзеренітету-васалітету, колоніальні відносини протекторату та колоній, використання інструментарію підмандатних територій тощо), – саме й для останніх, а звідси й для всієї міжнародної спільноти держав, причому як для запозичення, так й для вивчення та втілення в життя передового досвіду,

б) завдяки чому саме інститут локальної демократії не тільки відіграє таку важливу роль на рівні держав та їх міжнародної спільноти, а й

в) формує широку і суттєву базу муніципальних цінностей різної правової природи (суто природних, екзистенційних, управлінських, нормативних, технологічних, економічних, публічно-демократичних, дискурсивно-культурологічних, екологічних), що

г) є, по великому рахунку, не рандомним, а системним та суттєвим надбанням людства в оптимальній організації повсякденної життєдіяльності кожної людини-члена територіальної громади (далі – ТГ), його груп та асоціацій, і

г') фактично, розповсюджуючись на більш нижчий – сільський, селищний, та більш вищий рівень самоврядування – асоційований (районний, регіональний) через запозичення ЦМ, бо вони саме й проявляються в організації повсякденного життя, – детермінують існування, функціонування і розвиток сучасної людської цивілізації на всіх рівнях локального публічного управління та володіють прогностичними властивостями, а також атилюдно-габітусним і управлінсько-нормативним потенціалом на перспективу такого існування і розвитку,

д) визнаються і легалізуються державою через національне законодавство, а також шляхом підписання міжнародних багатосторонніх договорів та взяття відповідних міжнародно-правових зобов'язань щодо визнання та функціонування інституту локальної демократії на теренах конкретної держави,

е) легітимізовані населенням кожної держави, що виступають членами відповідної ТГ, яка існує і функціонує на її теренах,

є) більш того, напряду сприяє виникненню і формуванню муніципальної ідеології, а вже на її основі й муніципальної свідомості (правосвідомості) людини на її індивідуальному, груповому і колективному рівнях існування, а також

ж) формуванню на засадах профільної свідомості (правосвідомості) муніципальної психології, що детермінує, формує та корегує відповідну муніципальну поведінку у відповідності до ЦМ.

3. Стан доктринального забезпечення муніципальних цінностей

Треба зазначити, що не дивлячись на досить активні процеси щодо дослідження МСВ та системи його суб'єктів та органів, дослідження саме феноменології сучасного муніципалізму в його аксіологічному розумінні та прояву практично відсутні. Основні дослідження в цій сфері вітчизняних фахівців присвячено питанням застосування зарубіжного досвіду реформування МСВ, визначення його особливостей, проблем розподілу повноважень між інституціями державного, регіонального, місцевого рівнів у процесі децентралізації – саме вони знайшли своє висвітлення у працях таких вчених, як М. Баймуратов, О. Батанов, І. Бутко, І. Грицяк, О. Ігнатенко, В. Князєв, В. Куйбіда, О. Лазор, О. Лебединська, В. Мамонова, Н. Нижник, М. Орзіх, М. Пухтинський, С. Телешун, А. Чемерис, Ю. Шаров, Ю. Шемшученко, О. Яцунська та інші.

Серед сучасних зарубіжних авторів, які аналізують проблеми місцевого самоврядування, можна назвати роботи А. Арата, Е. Аршамбо, А. Боднара, Дж. Буменділа, Е. Геллнера, Р. Дарендорфа, В. Детлінг, Д. Кола, Р. Патнema, А. Селигмана, Ю. Хабермаса, О. Шматової, Ф. Шміттєра, Т. Янсон та ін.

Суттєвий інтерес у дослідженні профільної проблематики викликає стаття вітчизняного дослідника О.В. Батанова «Аксіосфера сучасного муніципалізму: політичні та правові аспекти» [2], в якій він вперше обґрунтовує можливість наявності та об'єктивізацію ЦМ, а також пропонує і досліджує їх класифікацію. Науковий інтерес викликає стаття норвезьких дослідників Катрин Сомаа та Арілда Ватнбе «Інституціоналізація ролі громадянина для представлення соціальних цінностей на муніципальному рівні» (Katrine Somaa and Arild Vatnb. Institutionalising a citizen's role to represent social values at municipal level) [3], що фактично сприяє визначенню профільної проблематики дослідження, що проводиться, – особливо враховуючи саме муніципальний рівень, тобто той рівень де існує та функціонує територіальна людська спільнота – ТГ.

Необхідно також наголосити на тому, що наукові розвідки сучасних вітчизняних вчених-муніципалістів М. О. Баймуратова, М. М. Баймуратова, О. В. Батанова, Д. О. Бобровника, Ю. В. Камардіної, Б. Я. Кофмана, В. С. Могілевського, Р. М. Хвана, Н. В. Шаповал, що присвячено деяким аспектам профільної проблематики, на нашу думку, тільки передують процесам глибокого та ґрунтовного її освоєння, тому феноменологія цінностей муніципалізму, в тому числі й сучасного, залишається актуальною і вельми привабливою, причому, як з позицій телеології сучасної демократичної правової державності, доктринальних позицій, так і з позицій її нормативно-правового супроводження, забезпечення і актуальних проблем практичного втілення.

Отже, можна сміливо стверджувати, що дослідження теоретико-доктринальних підходів до розуміння, визначення та легалізації надбань та цінностей європейського (західного) муніципалізму як конституційних цінностей людства і держави є науково і доктринально актуальним, праксеологічно обґрунтованим та об'єктивованим з позицій демократичного реформування держави і суспільства.

4. Характерологічні аспекти муніципальних цінностей

Для розкриття основної проблематики статті необхідно визначити і дослідити, по-перше, розуміння та оцінку термінологічного поняття «цінності»; по-друге, основні аксіологічні індикатори муніципалізму через відповідні ознаки його цінностей, і, по-третє, муніципальні цінності, їх змістовне наповнення, роль, значення, місце в системі соціальних і конституційних цінностей в контексті визначення їх відповідної ґрадуваної системи, яка може бути визначена наступним чином: «соціальні цінності – публічні цінності – конституційні цінності – муніципальні цінності».

Згідно з Академічним тлумачним словником української мови (1970 – 1980), під цінністю розуміється те, що має певну матеріальну або духовну вартість [4] (вартісний підхід – авт.).

Вікіпедія – Вільна енциклопедія тлумачить цінність (цінності) – як будь-яке матеріальне або ідеальне явище, яке має значення для людини чи суспільства, заради якого вона діє, витрачає сили, час, гроші, здоров'я тощо, заради якого вона живе (свідомо-телеологічний підхід – авт.). Вивченню людських цінностей присвячений розділ філософії аксіологія, який підрозділяється на етичну й естетичну аксіологію. Сучасні емпіричні дослідження людських цінностей охоплює теорія цінності [5].

Філософський енциклопедичний словник, своєю чергою, визначає цінність – як властивість того чи іншого предмета, явища задовольняти потреби, бажання, інтереси соціального суб'єкта (індивіда, групи людей, суспільства) [6, с. 707] (біхевіористично-сенситивний підхід – авт.).

Філософський словник радянського періоду (1987 р.) за ред. академіка І.Т. Фролова, тлумачить цінність як важливість, значущість, користь, корисність чогось (пріоритетно-корисний підхід – авт.). Зовні цінність постає як властивість предмета чи явища (зовнішньо-ідентифікаційний фактор – авт.). Проте значимість і корисність притаманні їм не надаються від природи, вони витікають не просто з внутрішньої структури об'єкта, а є суб'єктивними оцінками конкретних властивостей (внутрішньо-прагматичний фактор – авт.), що залучені у сферу життя людини (екзистенційний фактор – авт.), у яких людина є зацікавленою (конкретно-біхевіористичний фактор – авт.) чи відчуває у них потребу [7, с. 534] (фактор енактивізму – авт.).

Отже, система цінностей, що складається у повсякденному житті людини, відіграє роль: а) повсякденних орієнтирів у предметній та соціальній дійсності людини (соціо-предметний фактор – авт.); б) позначень її різних практичних відносин до навколишніх предметів та явищ (праксеологічний фактор – авт.); в) сукупності загальних цілей, до реалізації яких прагне людина, що знаходиться в людському соціумі (інтерсуб'єктивний фактор – авт.); г) оцінок діяльності соціальних структур, що скеровані на досягнення таких цінностей (фактор інтеріоризації – авт.); г') провісників майбутніх дій людей, їх груп та асоціацій (включаючи й ТГ), бо саме ЦМ детермінують і визначають конкретну поведінку та засновані на ній дії наведених суб'єктів (діяльнісно-поведінковий фактор – авт.); д) нових форм життєдіяльності людини, її груп та асоціацій, що виникають, формалізуються і реалізуються в межах ТГ в умовах МСВ в стані повсякденності та спираються на ЦМ та відповідають ним (функціонально-реалізаційний фактор – авт.), – отже, зароджується в основному на локальному рівні існування, функціонування та розвитку людської спільноти, а звідси можна констатувати локальний характер зародження, формування, розвитку і вдосконалення ЦМ, що вже існують; їх зміну та виникнення нових в контексті суспільного і державного розвитку; а також, їх іманентне локальне вимірювання.

Виникнення цінностей на рівні ТГ сприяє зростанню їх загальної кількості, а також формуванню відповідної їх якості в процесі використання через їх деталізацію і конкретизацію (кількісно-якісний фактор – авт.), – тому можна говорити про виникнення і формування системи цінностей. При цьому необхідно розуміти, що філософське поняття «система цінностей» розглядає під цінностями те, що індивід цінує в навколишньому йому соціумі, тобто в межах територіальної людської спільноти – ТГ та в умовах МСВ (локально-аксіологічний фактор – авт.). Саме тому з цим поняттям тісно і органічно пов'язується поняття «мотивація», бо між ними існує пряма залежність та наслідково-причинний зв'язок (мотиваційно-аксіологічний фактор – авт.).

Треба наголосити на тому, що термін «цінність» в залежності від використання у відповідній сфері людської діяльності тлумачиться у кількох сенсах, а саме:

А) цінність – як загальна характеристика предмета або явища означає визнання його значущості. Звідси всі цінності поділяють на «матеріальні цінності» та «духовні цінності». Крім того, відомим є поняття «вічні цінності», що, з одного боку, співпадають з його видовою характеристикою, що наведена вище; а з іншого, – характеризуються відповідною історичною ретроспективною існування і використання, тобто відповідною темпоральною характеристикою свого застосування та його ефективності;

Б) цінність – у філософії – містить відповідну вказівку на особистісну, групову або колективну соціально-культурну значущість певних об'єктів та явищ (в контексті нашого дослідження можна говорити про муніципальну філософію – авт.);

В) цінність – в економіці – зазвичай використовується як синонім поняття «споживча вартість», тобто значущість, корисність предмета для споживача (в контексті нашого дослідження можна говорити про муніципальну економіку – авт.);

Г) цінність – в праві – розуміється у вигляді системного комплексу «правових цінностей», що, по-перше, є «альфою і омегою» формування, становлення і розвитку права держави та її законодавства (свобода, справедливість, рівність тощо) (в контексті нашого дослідження можна говорити про муніципальні правові цінності – авт.); по-друге, вони виступають у вигляді різноманітних матеріальних та нематеріальних благ, які забезпечуються правом; по-третє,

вони сприяють ефективному правовому регулюванню суспільних відносин, що є найважливішими в суспільстві та державі; по-четверте, вони володіють екзистенційними характеристиками, бо є вкрай важливими для розвитку конкретної людини, її груп та асоціацій, а також інституційних засад суспільства і держави [8]; по-п'яте, вони володіють моделюючими характеристиками, бо напряду впливають на поведінково-діяльнісний дискурс як людини, так й органів публічної влади [9, с. 95]; по-шосте, вони детермінують внутрішню мотивацію у кожній людині для усвідомлення і досягнення таких цінностей через їх втілення у практичну діяльність; по-сьоме, вони володіють перспективними властивостями, бо можуть вдосконалюватися і розвиватися, а також виникати як нові цінності, – і це залежить від відповідних факторів соціального і державного розвитку (наприклад, європейська і євроатлантична інтеграція України); по-восьме, вони, на жаль, характеризуються відповідним рівнем конфліктогенності, бо спостерігається конкуренція та колізія правових цінностей, насамперед в сфері суперечностей радянських і сучасних, європейських правових цінностей та правового нігілізму [10]; по-дев'яте, для особистості вони володіють ціннісними орієнтаціями – отже, на думку Ш. Шварца, що розуміє цінності як «керівні принципи [стандарту] у житті» [11, р. 16] (екзистенційно-засадничий підхід – авт.) та на думку Н.О. Журавльової, вони є найвищою мірою бажані (у тому числі уявні) як явища внутрішньої та навколишньої реальності [12, с. 22] (системно-реальний підхід – авт.), тобто, ціннісні орієнтації виступають як сформована спрямованість особистості на реалізацію тих чи інших цінностей. Крім того, зауважимо, що такі підходи підтверджуються доктринальною позицією Ф. Ніцше, який, проголошуючи ідею «переоцінки цінностей», справедливо розумів під цінностями орієнтири для життя, які зараз теорією самодетермінації розглядаються як життєві цілі [13]. По-десяте, такі правові цінності характеризуються статично-функціональною складовою – з одного боку, у загальному плані вони на кожний конкретний темпоральний період є незмінними /статика/, але в процесі їх реалізації проявляють свій функціональний характер /динаміка/.

Зразу ж треба зазначити, що у своїй більшості ЦМ відносяться до правових цінностей (сфера реалізація прав людини, конституційно-правовий статус людини, її груп і асоціацій, а також людської територіальної спільноти – громади, формування і наявність власної системи компетенційних повноважень муніципальних органів, судовий захист прав місцевого самоврядування тощо), але системний аналіз основоположних ЦМ, як принципів організації муніципальної діяльності дає змогу виокремити профільні цінності як філософські (роль і значення феноменології повсякденності у житті людини-члену локального соціуму, роль і значення феноменології соціалізації людини в процесі підготовки до життєдіяльності в громаді, роль і значення інтересів людини в межах місцевого самоврядування та становлення їх системи в межах громади тощо), а також економічні (вільна економічна діяльність індивіда, матеріально-фінансова самостійність муніципальних органів, їх іманентні повноваження щодо організації локального господарства, участі та діяльності на ринку кредитного капіталу, в тому числі й міжнародного, тощо).

Відносно дослідження видової характеристики цінностей треба зазначити, що більшість дослідників – представників філософської, соціологічної та політичної наук сходяться на тому, що цінності поділяються на дві групи: духовні і матеріальні. Саме вони й складають систему цінностей, що є, по-перше, основоположним поняттям теорії цінностей; а, по-друге, в етимологічному розумінні означає сукупність складених людських думок про значення в їхньому житті речей та явищ, що зустрічаються в природі і суспільстві («соціальна установка»). Отже, по-третє, людина, її групи та асоціації, що у своїй сукупності створюють локальне, тобто мікро- (наприклад, родина), мезо- (наприклад, трудовий колектив, первинна організація громадської організації тощо) і макросуспільство (уся ТГ в цілому), спираються на систему цінностей під час порівняння та вибору речей. Така настанова володіє не тільки стратегічним, а й методологічним значенням для розуміння ролі і значення ЦМ, їх становлення, бо підтверджує тезис, що всі цінності людини та людського соціуму зароджуються: а) на локальному рівні соціуму, що б) функціонує на рівні МСВ та в) у вигляді ТГ, г) в умовах повсякденності.

На нашу думку, не дивлячись на існуючі між дослідниками глибоких розбіжностей щодо класифікації цінностей, можна констатувати, що саме ЦМ, по-перше, складають відповідну систему, що є пов'язаною з особливостями життєдіяльності в умовах МСВ та в межах територіальної людської спільноти; по-друге, виходячи саме з цього, вони носять «універсальний» характер, бо базуються на екзистенційній ознаці; по-третє, враховуючи це, ЦМ й представляють собою базові цінності.

Наведені аргументи підтверджують основні аксіологічні індикатори муніципалізму, які, по великому рахунку, можна зрозуміти, уявити та усвідомити саме через відповідні ознаки його цінностей. До останніх відносяться наступні:

- урбанізм – як онтологічне відображення саме міського самоврядування на якому й заснований, існує, функціонує, розвивається і вдосконалюється муніципалізм, поширюючись через свої теорії, ідентифікаційні ознаки, принципи, концепти тощо на інші рівні МСВ і, як основоположний результат, формуючи саме ЦМ;

- біхевіористичні цінності – як відображення можливостей людини, що існує та функціонує в умовах територіальної людської спільноти продукувати та ініціювати відповідні цінності, виходячи з рівня своєї муніципальної свідомості (правосвідомості), що є результатом загальної і правової соціалізації, через формування відповідних атитюдів і габітусів, включаючи й їх правові форми;

- соціальні цінності – як відображення набуття людиною відповідних знань, вмінь і навичок існування і функціонування у локальному суспільстві за рахунок створення і участі в системі комунікаційної взаємодії з іншими членами локального соціуму – ТГ, відповідних феноменологічних механізмів такої комунікації, що, по-перше, є суттєвим надбанням такого соціуму; по-друге, забезпечує полегшення і оптимальність підходів до створення системи зв'язків між його членами; по-третє, має за основну мету реалізацію ними свого життєвого циклу. Треба зазначити наявність різного підходу до розуміння таких цінностей. Так, дослідник О.В. Батанов, досліджуючи аксіосферу сучасного муніципалізму, на наш погляд, тлумачить їх досить широко, відносячи до європейських соціальних цінностей цілі системні комплекси, а саме: а) демократичні соціальні цінності (народовладдя, верховенство права, законності, гарантії соціальних прав особи, рівність усіх громадян перед законом, знання і користування своїми законними правами, виконання громадянських обов'язків, свобода особистості, її вільний, всебічний і постійний розвиток, самостійний вибір способів самореалізації, свобода вибору ідеологічних і релігійних переконань, свобода від втручання держави в приватне життя, вільний доступ до інформації, пріоритет індивідуального над колективним) та б) соціальні цінності, притаманні ринковій економіці (володіння приватною власністю, підприємницька діяльність, конкуренція, соціальна й трудова мобільність, диференціація прибутку, активна позиція щодо власного життя, рівність і багатоваріантність можливостей) [2].

На наш погляд, такий підхід не є продуктивним, бо фактично заснований на спробі об'єднати в собі різноманітні соціальні фактори, багато з яких знаходяться у конкурентних або колізійних відносинах – наприклад, відносини щодо демократичної реалізації публічної влади та інтереси в цій сфері муніципальної бюрократії, права і свободи людини та приватна власність, підприємницька діяльність та колективні інтереси жителів-членів ТГ. Виходячи саме з цього, пропонуємо, по-перше, демократичні принципи організації соціуму та здійснення публічної влади об'єднати у соціальні цінності муніципалізму; по-друге, механізми реалізації таких принципів – у технологічні цінності муніципалізму; по-третє, цінності, що притаманні ринковій економіці – у економічні цінності муніципалізму;

- екзистенційні муніципальні цінності – як відображення основоположної і стратегічної телеологічної домінанти муніципалізму – реалізація кожною людиною-жителем і одночасно членом ТГ свого життєвого циклу в її межах. Треба розуміти, що цій меті-домінанті фактично підкорюються всі інші ЦМ, виконуючи по відношенню до неї другорядну, обслуговуючу, супроводжуючу роль. Однак треба наголосити й на тому, що вся інші ЦМ виконують роль цінностей, що забезпечують основоположну мету-домінанту щодо створення умов для існування людини в локальному соціумі, виконання нею своїх життєвих потреб, реалізації нею системи своїх екзистенційних інтересів, насамкінець, реалізація нею своєї репродуктивної функції щодо продовження свого роду, а у глобальному вимірі – продовження існування людської цивілізації. До суб'єктів, що сприяють реалізації профільних ЦМ відноситься широке коло акторів, що володіють відповідною муніципальною правосуб'єктністю – жителі-члени ТГ, їх групи, асоціації, інституції громадянського суспільства, органи МСВ тощо;

- технологічні муніципальні цінності – їх виникнення напряму пов'язане з демократичними засадами формування і функціонування суспільства та держави, що об'єктивує формування великої кількості соціальних механізмів, технологій щодо визначення індивідуальної, індивідуально-групової, колективної суспільної думки членів локального соціуму. До кола таких технологій відносяться виборчі, референдумні, опитувальні процедури, а також нові форми організації МСВ, що суттєво наближують жителів-членів ТГ до процесу прийняття рішень в

межах громади, на різницю від негативних характеристик представницької демократії /партисипаторна (демократія участі), деліберативна (дорадча демократія), агональна (демократія змагальності), агрегативна (демократія компромісу) демократії/. До кола технологічних можуть бути віднесені й ЦМ, що торкаються принципів, що визначають порядок здійснення органами МСВ своїх компетенційних повноважень всередині ТГ, взаємовідносин таких органів з іншими органами публічної влади своєї держави та інших держав, а також з суб'єктами різної форми власності як своєї, так й зарубіжних країн тощо (т. зв. процесуально-процедурні відносини – авт.);

- нормативні муніципальні цінності – вони базуються на нормативній основі, тобто на правових нормах, що приймаються органами законодавчої (закони, договори), виконавчої (постанови, положення, інструкції тощо), судової (рішення) влади, главою держави (укази тощо), і передбачають відповідні принципи реалізації муніципальної діяльності всіма суб'єктами, що входять до системи МСВ та органами державної публічної влади. Саме через такі нормативно-правові акти закріплюються та реалізуються принципи муніципалізму, формується муніципальна правосвідомість і муніципальне праворозуміння суб'єктів права, реалізуються настанови муніципальної психології, розробляється і реалізується державна муніципальна політика у вигляді системного комплексу організаційних та організаційно-правових заходів;

- міжнародно-правові муніципальні цінності – їх виникнення, по-перше, напряду пов'язане з феноменологією міжнародного нормопроекткування і міжнародною нормотворчою діяльністю в сфері конституційного і муніципального права, що супроводжується розробкою норм міжнародного договірної права, які містяться у міжнародних міждержавних угодах у вигляді міжнародно-правових зобов'язань їх учасників-держав відносно становлення та розвитку на їх теренах інституту локальної демократії у вигляді МСВ та застосування інших механізмів такої демократії (вибори, референдуми, форми самодіяльності населення тощо). Треба зазначити, що завдяки наведеним міжнародно-правовим механізмам і процедурам європейські муніципальні цінності стали конституційними цінностями, причому не стільки міжнародної спільноти держав, скільки всього людства, трансформували такі надбання у повсякденну практику муніципальної діяльності та муніципального життя на рівні конкретних ТГ конкретної держави. По-друге, суттєвий вклад до формування міжнародно-правових муніципальних цінностей вносять міжнародні неурядові організації місцевих влад, які на своєму рівні через розробку правових норм, що мають природу «м'якого права» та включаються у резолютивні документи таких організацій, фактично створюють фактично перспективні ЦМ, що здобув визнання на міждержавному рівні входять потім у масив міжнародних договірних норм, набуваючи обов'язкову юридичну силу. До таких цінностей відносяться й основоположні принципи організації та реалізації міжнародного співробітництва органів МСВ з зарубіжними партнерами – муніципальними і регіональними органами влади зарубіжних держав та іншими зарубіжними суб'єктами державної та недержавної форми власності. По-третє, суттєвий внесок до формування ЦМ вносять й сучасні інституції муніципальної спільноти – інтернет мережі місцевих (муніципальних) влад, наприклад, типу UCLG (United Cities and Local Governments (UCLG) [14] – глобальної мережі міст, місцевих, регіональних і столичних муніципалітетів та їхніх асоціацій, що прагне представляти, захищати та посилювати голоси місцевих і регіональних урядів, а також просувати нові ідеї, концепти і проекти у профільній діяльності;

- муніципальні цінності повсякденного життя – вважаємо за потрібне виокремити й такий вид ЦМ, що напряду пов'язаний з т. зв. «прозою життя», що об'єктивно і нагально потребує його систематичної організації для кожної людини, бо саме цим й вимірюються його оптимальність, реальні зручності, комфортність в процесі здійснення людиною свого життєвого циклу. Ба більше, саме з такими цінностями напряду пов'язано створення належних умов для продукування людиною своїх інтересів, проходження соціалізації, формування атитюдів і габітусів з наступним їх використанням, включаючи й їх правові форми і характеристики. Отже, маєтсья на увазі принципи створення оптимальних умов користування комунальними послугами, інфраструктурою міста, об'єктами колективного призначення різних форм власності, проживання в населеному пункті декретованого контингенту – дітей, пенсіонерів, інвалідів тощо;

- муніципальні ідеологічні цінності – один з найскладніших видів профільних цінностей, особливо в контексті формування, існування, застосування та розвитку, бо виникає безпосередньо в ідеальній сфері муніципальної свідомості (правосвідомості) та муніципальної психології (людська гідність, свобода, рівність, права людини тощо). З одного боку, особливо

враховуючи історичну ретроспективу існування і розвитку муніципалізму (МСВ), такі цінності повинні бути присутніми у самій ментальності міської людини та бути іманентною частиною її культури, формуючи специфічну муніципальну культуру; з іншого, – особливо враховуючи ідеологічний тиск тоталітарної держави на людину, її телеологічні домінанти щодо створення «радянської людини», «радянського народу, як єдиної історичної спільності», – заради чого фактично стиралися ознаки індивідуальності людини, роль і значимість її інтересів та потреб з метою створення єдиних підходів до виховання і створення ідеологічно «стерильних» особистостей, що є несвідомо відданими ідеалам комунізму, – вони витравлювалися. Тому саме сьогодні постає завдання повернення до західних цінностей муніципалізму, їх запозичення і використання, як могутньому засобу формування і муніципальної свідомості (правосвідомості) і муніципальної психології, що виступають запорукою належної і усвідомленої муніципальної поведінки людини.

Висновки. Резюмуючи, можна зазначити, що саме такі доктринальні підходи існують для ідентифікації цінностей європейського (західного) муніципалізму, як конституційних цінностей людства і держави.

References

1. Shatene K. *Psychology of values*. Kharkiv: Iz-vo "Humanitarian Center" / E.T. Konovalova, 2021. 244 p.
2. Batanov O.V. *Axiosphere of modern municipalism: political and legal aspects*. Bulletin of the Donetsk National University named after Vasyl Stus. Political science series. 2016. No. 1. URL: <https://jvestnik-politology.donnu.edu.ua/article/view/3924>
3. Somaa Katrine, Vatnb Arild. *Institutionalizing a citizen's role to represent social values at the municipal level*. URL: https://www.academia.edu/73993092/Institutionalising_a_citizens_role_to_represent_social_values_at_municipal_level
4. Value. *Academic explanatory dictionary of the Ukrainian language (1970-1980)*. URL: <http://sum.in.ua/s/cinnistj#:~:text=>
5. Value. *Wikipedia. Free encyclopedia*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A6%D1%96%D0%BD%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C#:~>
6. Lisovyi V. *Value. Philosophical encyclopedic dictionary* / V. I. Shinkaruk (chief editor) and others. Kyiv: Hryhoriy Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine. Publisher: Abrys, 2002. 742 p.
7. Value. *Philosophical dictionary* / Ed. I.T. Frolova. 5th M.: Politizdat, 1987. 590 p.
8. Gladky S.O. *Legal values as a practical problem of the legal life of Ukrainian society*. URL: <http://dspace.puet.edu.ua/bitstream/123456789/9729/1/%D0%93%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%BA%D0%B8%D0%B9%20%D0%A1.%D0%9E..pdf>
9. *Philosophy of law: education. manual* / O. G. Danilyan, L. D. Bayrachna, S. I. Maksymov, etc.; in general ed. O. G. Danilyana. Kyiv: Yurinkom Inter, 2002. 272 p.
10. Bryndza Victoria. *Are we doomed? What you need to know about the values of Ukrainians and their change*. URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/2017/10/23/227073/>
11. Schwartz, S.H. (2012). *An overview of the Schwartz theory of basic values*. Online readings in Psychology and Culture, 2 (1), p. 1-20.
12. Zhuravleva N.A. *Psychology of social changes: value approach*. M.: Institute of Psychology of the Russian Academy of Sciences, 2013. 528 c.
13. Bryzgalyn E.A. *Key provisions on personal values and meanings (based on materials from domestic and foreign scientific sources)*. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/klyuchevye-polozheniya-o-lichnostnyh-tsennostyah-i-smyslah-po-materialam-otechestvennyh-i-zarubezhnyh-nauchnyh-istochnikov>
14. *United Cities and Local Governments (UCLG)*. URL: <https://www.uclg.org/en/organization/about>

THE CREATION OF REAL RIGHTS ACCORDING TO LEGISLATION IN KOSOVO, COMPARED TO PRIVATE INTERNATIONAL LAW

Kastriote Vlahna

*Doctor of Civile Law Sciences, at the University of Pristina "Hasan Prishtina", Faculty of Law,
Pristina, Republic of Kosovo*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6100-5794>

Argona Kuçi

PhD. Cand. South Eastern European University

Dafina Vlahna

*Mr. Sc., University of Pristina "Hasan Prishtina",
Department of Financial Law, Pristina, Kosovo*

Abstract

Based on the legislation of Kosovo, private law as the main branch of law contains several other main branches, which date back to Roman times such as: civil law, commercial law, consumer protection, social law, as well as other branches which are claimed to be established as private rights. Among the main branches of private law is civil law, which is also divided into five branches such as: general civil law, property law, law of obligations, family law and inheritance law. Based on the daily life, in most cases the subjects of the law are faced with the object of the legal relationship which comes from the real right, either for the creation or even for the extinction, and the protection of the real rights, such as the right of ownership, the right of servitude, real burden and construction right. For the parties who are in civil legal relations, it is important to know how a real right is created (acquired)? And for this case, the Law of Property and other tangible rights of Kosovo provides an answer, as well as the law for the establishment of the register of immovable property rights. More specifically, according to the LPDTS of Kosovo, the real rights to be created (acquired) over a movable object must include the agreement of the parties and the delivery of the object (according to the Latin language: animus and corpus) in the legal relationship. While when it comes to immovable property, real rights to be created must necessarily be created a valid legal title derived from (legal work, decision of state bodies) as well as from any special law such as expropriation law (expropriation). So, in addition to the legal title being required to acquire a real right over the immovable property, the legal title must also be registered in the public register of immovable property.

Keywords: *real rights, creation, local legislation, private international law.*

Methodology:

The paper in question contains the appropriate scientific methods, specifically the research of the paper was done on the basis of scientific methods such as: research method, comparative method, historical method, deduction method, induction method, and some other methods which are helpful for the formulation of this paper.

Conclusion:

Based on the content of the work, the real rights to be created need a valid legal title and the registration and registration procedures of how it should be done, the interested parties can perform based on the law for the establishment of the register of real rights. Thus the question arises, what if there is a foreign element in the civil legal relationship, be it in subjects, objects, rights or obligations, which law should be applied? In these cases, according to Kosovo legislation, law no. 08/L-028 on private international law, according to which it is emphasized that: This law contains rules for determining the competent law in legal-private relations with an international element, which means that in cases where in the legal-civil relations the foreign element appears, then the law on private international law is based on creation, change, extinction and protection. More specifically, if it is about the creation (gaining) of any real right over a movable object, and a foreign element appears in the legal relationship, then the parties must apply the law in question. So when it comes to the creation of any real right over a movable object, then the Law on International Private Law of Kosovo presents the provision of Article 64, according to which it is emphasized that: "On the acquisition and termination of the real right in a

movable object, competent is the law of the state where the movable object is located at the moment of undertaking the action or creating the circumstances on which the acquisition or termination of the real right is based". From this it is understood that in case the foreign element is present in the object of the civil legal relationship, then the law of the state in which the movable object has its headquarters should be taken as the basis. The same issue is defined when it comes to the creation (acquisition) of immovable property, according to which law it is emphasized that: For real rights in immovable property, the law of the state where the property is located is competent. So in general, real rights can be acquired by the subjects of the right, regardless of whether that thing is based in Kosovo or in any international country, since in case we claim to acquire any real rights (whether of ownership, servitude, pledge-mortgage, real burden, or the right of construction) the parties must look at the seat of the thing, to know which state law to apply to create the legal relationship, to change, to extinguish or to protect a conflict that may arise within that juridical-civil (property) relationship. Thus, as a final conclusion, we consider that real rights can be created (acquired) in the event that there is a foreign element in the civil legal relationship. This happens and is possible because now the special laws related to private international law have been created. We will talk more broadly about the creation of property rights, whether on movable or immovable objects, during the presentation of the paper at this international scientific conference!

References

1. Acimovska, Polenka, Mirjana, *Nekoji aspekti za sistemot na gradjanskoto provo, zbornik vo cest na Nikola Sotirovskik, Praven Fakultet, Skopje, 2001;*
2. Aliu, Abdulla, *Civil Law (general part), Prishtina, 2013;*
3. Aliu, Abdulla, *Property Rights (reprint), Pristina, 2014;*
4. Buckland, Warwick, William, McNair, Arnold, Fergusson, Harold, *Lawson, Roman Law and Common Law Cambridge, 1974;*
5. Byldinski, Peter, *Civile Law, (Volume I - the general part, Edition 6 - translated and adapted into the Albanian language by Morina Iset and Semarxhaj, Bekim, Pristina, 2015;*
6. Clarke, Alison, *Principles of Property Law (Law in Context) Hardcover – 11 Jun, 2020;*
7. Galgano, Franquesco, *Private Law (First Edition - Translated from the original Italian by Alban Brati), Tirana, 1999;*
8. Gams, Andrija, Petrovic, Marko, *Pravno pravo, Belgrade, 1981;*
9. Gams, Andrija, *Basics of Real Law, Pristina, 1958;*
10. Gashi, Ardrit, Avni Puka, Iset Morina, Nebojsa Borić, Visar Morina, *Legal Dictionary (Private Law - Public Law - Criminal Law), Pristina, 2019;*
11. Gashi, Haxhi, *Comparative Law/Rechtsvergleichung, The registry of property and other real rights in Kosovo A critical review from a comparative perspective, Published in the scientific journal: Hanse Law Review (HanseLR), ISSN 1863-5717, Vol. 11 No. 1, March 2017;*
12. Gashi, Haxhi, *Ownership of real estate, published in the magazine: "The right", Pristina, 2019;*
13. Gashi, Haxhi, *Registration of ownership and other real rights in Kosovo in: A critical view in a comparative perspective, published in the magazine "The Right", Prishtina, 2016;*
14. Morina, Iset, *Arbitration and Arbitration Procedures, Prishtina, 2015;*
15. Statovci, Ejup, *The Law of Easements (Comparative Aspect), Prishtina, 1985, reprint of the book in 2009;*
16. Statovci, Ejup, *Property-legal relations in real estate in Kosovo, Pristina 1976, reprint of the book in 2009;*
17. Statovci, Ejup, *Protection of Property, Prishtina, 2009;*
18. Vlahna, Kastriote, Kuçi, Hajredin, *The Creation of the Right of Real Servitude: Derivative and Original Method Based on the Kosovo and Some European Countries; Publication date: 2022/7/30; Journal: Hasanuddin Law Review; Volume: 8; Issue: 2; Payment: 111-121.*

Formal sources - Primary

1. *The Constitution of the Republic of Kosovo, approved on April 19, 2008 and entered into force on June 15, 2008;*
2. *Civil Code of France, year 1804, Dalloz, Paris, 1885 and 2002;*
3. *Civil Code of Germany (by Forrester-Gorem-Ilgem), Oxford, 1975;*
4. *The General Civil Code of Austria of 1811, and the modern KCA of 2017;*
5. *Law no. 03/L-154, on ownership and other real rights, Prishtina, 2009;*
6. *Law no. 827, on the establishment of legal-property relations, Belgrade, 1980;*
7. *Law no. 2002/5 for the establishment of the register of rights in immovable property. Pristina, 2002;*

CHALLENGES AND IMPORTANCE OF PUBLIC LOAN MANAGEMENT IN KOSOVO, TAKEN FROM THE EUROPEAN UNION

Dafina Vlahna

Mr. Sc. University of Pristina "Hasan Prishtina",
Department of Financial Law, Pristina, Kosovo

Argona Kuçi

PhD. Cand. South Eastern European University,
Graduated in Master Studies, Chicago-Kent TRCollege of Law

Kastriote Vlahna

Doctor of Civile Law Sciences, at the University of Pristina "Hasan Prishtina",
Faculty of Law, Pristina, Republic of Kosovo

Abstract

Public loans are public revenues, which have a special importance for the state of Kosovo, since the budget of Kosovo is created based on them. We say that the budget of Kosovo is created from public revenues, specifically from public loans, since other public revenues in Kosovo do not have a significant number for the state of Kosovo to be financed only from them. This means that Kosovo's budget cannot be created from allocable public revenues such as: taxes, customs, contributions, excise duty, but must also receive a loan from another state or from another entity. Thus, the state of Kosovo, based on the past of the years 1999-2000, until today, creates the budget from unallocated public revenues, which among these unallocated revenues are public loans. Thus, as far as public loans create the budget of the state of Kosovo, we say that we devote special importance to receiving them, from whom we get them, and we will also have to devote special importance to the country where you will we determine, specifically how their management will be done. Based on the last years, the state of Kosovo also receives public loans from the European Union, with an indefinite term and with a high figure, which will have to be well managed by the competent bodies. Concretely and after the predictions by the country's financial experts, made around 2019, that the state of Kosovo will reduce the number of public loans, the predictions are still exceeded, as unforeseen circumstances are created such as: the global pandemic of 2019-2021, as well as the war in the state of Ukraine, which significantly damaged the economy and finances of all countries, and in particular the state of Kosovo. Thus the state of Kosovo borrows from the EU, and continues to spend the same for state needs and necessary destinations within the state of Kosovo.

Keywords: Public loans, unallocated revenues, challenges, management, European Union.

Methodology: The paper, is based on the most advanced scientific methods. Thus, starting with the research method, and that comprehensive research, related to the statistics of receiving public loans from the post-war period until today, the statistical method was also used, based on which the statistics were presented, specifically the increase in the number of receiving public loans in Kosovo. In addition to others, other scientific methods such as deduction, induction, historical, etc. have been used.

Conclusion

Public loans at the moment of creation, with the contract created between the borrower and the lender, become as important for the state as the budget of that country itself. This is due to the fact that the state budget is created from public loans, specifically the state is covered financially, since such a thing could not be done on the basis of receiving other public revenues such as taxes, contributions, customs, etc. Therefore, at the moment of signing the public loan agreement, it should be taken into account how those received loans will be managed, since the financial future of that state, and in the specific case of the state of Kosovo, depends on their management. Thus, based on the last few years, the state of Kosovo around 2019 receives public loans from the European Union organization, and as a borrowing party it will have to know that those loans received will have to be returned within the time limit defined in the agreement created between the lender and the borrower. Thus, the public loans now most received, only that they are available to be used by the state of Kosovo, but based on the statistics obtained by the competent authorities, they are still not being implemented in the right places. This

means that public loans will have to be managed well, since otherwise the borrowing party itself will suffer, and in the specific case the state of Kosovo will suffer damage in the economy and financing, so that I can and will until the collapse of the state. Therefore, in order not to come to the budgetary complications of the state, the budget plan for the current year and the following years, the number of earmarked and unearmarked public revenues, as well as the determination of the place where they will be earmarked, must first be made or where those revenues will be spent, either earmarked, or for the specific case and unearmarked revenues such as public loans, which will have to be managed from the moment of receipt. Thus, we will talk more broadly about the importance and management of public debt in Kosovo during the presentation of this paper.

References

1. Bektashi, Mejdi, Gacaferri, Nysret, *Economics*, Pristina, 2005;
2. Enhanced Structural Adjustment Facility (ESAF - 1998-2001), *Poverty Reduction and Economic Growth (PREG - 2002-2005)*, *Extended Fund Facility (EFF - 2006-2009)*. In January 2009, Albania completed the IMF support program;
3. Filipovic, Hamid, *Science on Finance*, Kosova Institute of Textbooks and Teaching Aids, Pristina, 1971;
4. Hadroj, Artur, *Public finances and budget*, Pristina, 2022;
5. Hetemi, Mejdi, *Law with basic knowledge of business law*, Prishtina, 1996;
6. Kadriu, Sabri, *Public Finances*, Pristina, 2016;
7. Morina, Fitore, *The Legal Aspect of the Tax Competition in EU: Case of Kosovo*, taken from the international journal: *Sriwijaya Law Review* Vol. 3 Issue 1, January (2019);
8. Peci, Bedri, *Fiscal transparency in theory and practice: the case of Kosovo*, scientific paper published in the international journal: *International Journal of Business and Management*, Vol. IV(4), pp. 78-91., DOI: 10.20472/BM.2016.4.4.004, p. 1-10;
9. Peci, Bedri, *Science on finance and financial law*, Prishtina, 2017;

Formal/primary sources:

1. Constitution of Kosovo, no. K-09042008, Pristina, 2008;
2. Law no. . 03/L – 175 on public debts, Pristina, 2010;
3. Law no. 08/L-099, on state debt and state guarantees, Prishtina, 2022;
4. Law on budget allocation for the budget of the Republic of Kosovo for the year 2023;
5. Law no. 07/L – 023, the law on the ratification of the loan agreement between the European Union and Kosovo for macro financial assistance for Kosovo, Pristina, 2020;

NAVIGATING THE REVERSE CHARGE MECHANISM: OPPORTUNITIES, CHALLENGES AND BEST PRACTICES FOR BUSINESSES IN THE EU

Simeana Beshi

Faculty of Law/University "Ukshin Hoti" Prizren, Kosovo

Driola Susuri

Faculty of Law/University "Ukshin Hoti" Prizren, Kosovo

Abstract

In the European Union (EU), the reverse charge mechanism has grown to be an essential part of the value-added tax (VAT) systems. This mechanism attempts to reduce tax evasion and speed up international trade. For businesses functioning in the EU, it offers both possibilities and challenges.

The reverse charge mechanism offers options for streamlining VAT compliance and easing cash flow pressures. Businesses can avoid having to make immediate VAT expenditures by making the consumer responsible for paying the VAT instead of the provider. This can lower the risk of VAT fraud and enhance cash flow management.

However, businesses encounter a number of difficulties while utilizing the reverse charge mechanism. These difficulties include a heavier administrative load, intricate reporting requirements, and probable supply chain interruptions. To guarantee seamless operations and compliance, businesses must adapt to these obstacles.

Businesses should establish best practices to successfully handle the reverse charge mechanism. This entails developing their organization's VAT knowledge, keeping up of legislative changes, and putting in place reliable systems for transaction tracking and reporting. To enable proper implementation of the reverse charge mechanism, effective communication across the supply chain is also essential.

Businesses may maximize their operations and compliance with the reverse charge mechanism in the EU by recognizing the possibilities, resolving the problems, and putting best practices into place. As a result, they will be better equipped to manage their VAT liabilities, lower their risk, and keep their competitiveness in the EU market.

Research questions

RQ 1: What are the main opportunities that the reverse charge mechanism offers to firms in the EU?

RQ2: What are the biggest challenges that firms encounter when putting the reverse charge mechanism in place in the EU?

RQ3: What are the best practices used by businesses to navigate the difficulties posed by the reverse charging mechanism in the EU?

RQ4: How do businesses perceive the reverse charge mechanism's efficacy in combating tax evasion and facilitating international trade?

RQ5: What possible impacts may the reverse charge mechanism have on the supply chains and business operations in the EU?

Research hypotheses

H1: The reverse charge mechanism is considered by businesses in the EU as a chance to streamline VAT compliance and enhance financial management.

H2: The reverse charge mechanism's adoption in the EU adds to enterprises' administrative overhead, raising expenses and requiring more resource allocation.

H3: Businesses with strong systems in place for monitoring and reporting transactions have a better chance of overcoming the difficulties posed by the EU's reverse charge mechanism.

H4: Businesses must cooperate and communicate effectively across the supply chain to comply with the reverse charge mechanism and reduce interruptions.

H5: Depending on their size, sector, and location inside the EU, firms have varying opinions on how efficient the reverse charge mechanism is at preventing tax fraud and simplifying international trade.

Methodology

There are several methods that can be applied to verify the hypotheses and answer the research questions related to the topic "Navigating the Reverse Charge Mechanism: Opportunities, Challenges, and Best Practices for Businesses in the EU." Here are some used methods in this topic: case studies, quantitative data analysis, document analysis, comparative analysis.

The main findings

Below are some possible findings that may be made based on prior research and conversations on this subject:

1. Opportunities

- By transferring the burden of paying the VAT to the buyer, the reverse charge mechanism can offer opportunities for businesses to streamline VAT compliance processes.
- Businesses might gain from better cash flow management as a result of avoiding upfront VAT expenses.
- The reverse charge mechanism could help the EU collect more taxes while lowering the risk of VAT fraud.

2. Challenges

- Businesses may have increased administrative difficulties as a result of the reverse charge mechanism implementation, including the requirement for more transaction tracking, reporting, and paperwork.
- Businesses, especially those operating across several EU nations, may face difficulties complying with the complicated reporting requirements and laws relating to the reverse charge mechanism.
- Due to modifications to invoicing practices and the application of VAT, businesses may experience possible interruptions to their supply chains.

3. Best Practices:

- To successfully manage problems, firms must develop and maintain expertise in VAT rules, particularly those pertaining to the reverse charge mechanism.
- Businesses may assure compliance with the reverse charge mechanism and reduce mistakes by putting in place reliable systems for tracking and reporting transactions.
- Key best practices for managing the effects of the reverse charge mechanism for firms include effective communication and coordination with suppliers, customers, and tax authorities.

Conclusion

For businesses, the EU's reverse charge mechanism offers both benefits and difficulties. By making the buyer responsible for paying the VAT, it has the potential to make VAT compliance simpler and enhance cash flow management. However, firms must now deal with more complicated reporting requirements and heavier administrative workloads, which may have an impact on their supply chains and operational processes.

Businesses can improve their operations and compliance by overcoming the difficulties brought on by the reverse charge mechanism. Success depends on implementing best practices such improving VAT knowledge, implementing reliable monitoring and reporting tools, and maintaining efficient supply chain communication.

Depending on the nature of the business its sector, and its location within the EU, the reverse charge mechanism's efficiency in preventing tax fraud and facilitating international trade varies. The effect of the mechanism may be seen differently by various firms.

Recommendations:

✓ **Be informed:** Businesses should actively follow and remain abreast of changes to the reverse charge mechanism and VAT legislation. Regular interaction with tax authorities, business groups, and pertinent publications can help achieve objectives.

✓ **Improve VAT knowledge:** Businesses can better handle the complexity of the reverse charge mechanism by investing in internal VAT knowledge or consulting professionals. This may entail providing staff with training, employing tax advisors, or using technological solutions.

✓ **Implement reliable systems:** To comply with the reverse charge mechanism, effective mechanisms for tracking and reporting transactions must be developed. Businesses should spend money on software and procedures that allow for accurate and timely reporting, lowering the likelihood of mistakes and penalty.

✓ **Encourage cooperation:** Good communication and cooperation are essential throughout the supply chain. Businesses should keep lines of communication open with suppliers and clients to make sure they are aware of their obligations under the reverse charge mechanism.

✓ **Conduct impact analyses:** Businesses should evaluate the possible effects of the reverse charge mechanism on their supply chains and operational processes. This can aid in the early identification of prospective hazards and difficulties, enabling proactive mitigation techniques.

✓ **Share best practices:** Cooperation and knowledge exchange between companies might be helpful when figuring out how to use the reverse charge mechanism. Participating in industry forums, conferences, or networks might present chances to exchange best practices and gain knowledge from others' experiences.

These recommendations can help businesses better handle the opportunities and difficulties that the reverse charge mechanism in the EU presents. This will help to increase compliance, streamline processes, and lower the risks related to VAT obligations.

References

1. Avalara, "Reverse charge on EU VAT," Available at <https://www.avalara.com/vatlive/en/eu-vat-rules/eu-vat-returns/reverse-charge-on-eu-vat.html#:~:text=What%20is%20the%20VAT%20Reverse,for%20that%20good%20or%20service>
2. Criminal proceedings against R other parties Generalbundesanwalt beim Bundesgerichtshof, Finanzamt Karlsruhe-Durlach, Case C-285/09, [2010], ECLI:EU:C:2010:742.
3. de la Feria, Rita, The New VAT General Reverse-Charge Mechanism (May 1, 2019). (2019) EC Tax Review 28/4, 172-175, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3489234> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3489234>
4. European Commission – Assessment of the application and impact of the optional "Reverse Charge Mechanism" within the EU VAT system, EY, 2014, DOI: 10.2778/959204.
5. Irene Reiniers, Ad van Doesum, Herman van Kesteren, "The new rules on the place of supply of services in European VAT," EC Tax Review Volume 17, Issue 2 (2008): 78-89, <https://doi.org/10.54648/ecta2008056>.
6. Jasmin Kollmann, Taxable Supplies and their Consideration in European VAT, PhD Diss., Amsterdam: IBFD, 2013.
7. Miloš Grásgruber, Milena Otavová, Pavel Semerád, "Impacts of the Application of the Reverse Charge Mechanism of the Value Added Tax," Acta Universitatis Agriculturae et Silviculturae Mendelianae Brunensis, Volume LXI 237 Number 7, 2013 <http://dx.doi.org/10.11118/actaun201361072133>.
8. OECD, "OECD International VAT/GST Guidelines Guidelines on Neutrality", 2011, qasur më, 03.10.2022, <https://www.oecd.org/tax/consumption/guidelinesneutrality2011.pdf>.
9. Proposal for a Council Directive amending Directive 2006/112/EC as regards the extension of the application period of the optional reverse charge mechanism in relation to supplies of certain goods and services susceptible to fraud and of the Quick Reaction Mechanism against VAT fraud, COM (2022) 39 final, Available at <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52022PC0039&from=EN>.
10. Teresa Famulska, Beata Rogowska-Rajda, "Principle of VAT Neutrality and the Reverse Charge Mechanism," e-Finanse, vol. 14 / no. 3, (2018): 88.

Pedagogical sciences

POINTS TO BE EXPECTED IN THE METHODOICAL SYSTEM OF TEACHING THE MATERIALS OF MATHEMATICS SUBJECT "STATISTICS AND PROBABILITY" IN 8TH GRADES

Firedun Nadir oglu Ibrahimov

Sheki branch of ASPU, doctor of pedagogical sciences, professor

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0775-1048>

Gulnara Qurbanali kizi Abdurahmanova

Sheki branch of ASPU, head teacher

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9361-4121>

Gulnara Bahram kizi Garayeva

Sheki branch of ASPU, doctoral student, head teacher

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8347-5145>

Abstract

In the article, the knowledge and skills (expected results) that must be realized in the 8th grade in order to learn by students such issues as "Statistics and probability content line" in the subject of Mathematics, such as determining and calculating the average value of various numerical quantities, taking into account coincidences during selection, classifying the collected materials and conducting analysis on graphs) content is presented. "Collection of data", "Collection and presentation of data" of materials on "Statistics and probability content line" in class 8th. It is shown that its realization is appropriate for the purpose through the topics Scatter diagram", "Measures tending to the center and the largest difference", "Calculation of probability", "Possible number of events", "Dependent and independent events".

Keywords: content line; statistics and probability; information; average price of the quantity; coincidences; scatter diagram; event; centripetal dimensions; dependent and independent events.

The actuality of the subject. From the analysis and summarization of the observational and other research materials obtained in the last ten years, related to the teaching process of Mathematics, it is concluded that in the "Statistics and Probability Content Line" content line both in the activity of students and in the system of implementing the teaching process of teachers shortcomings and inaccuracies exist. There are many reasons for these real manifestations, among which the presence of "theoretical and technological gaps" in the formation of the methodical system of teaching in the mentioned content line has a special place. The main mistake here is the lack of anticipation of the necessary procedural points in the methodical system of teaching. Despite what has been said, the relevance of the topic is claimed by us.

Interpretation of generalizations formed on the basis of materials collected on the subject. In the Framework Document of the Concept of General Education (National Curriculum) in the Republic of Azerbaijan, the curriculum as a "conceptual document that enables the effective organization, purposeful and consistent implementation of all activities related to the educational process" includes standards, the necessary minimum, requirements for the training of students, technology and assessment issues in its content. is done. In fact, each of these issues is contained in the curriculum as its component, important components. It is expected that these components interact with each other, complement each other, and be its logical continuation [1; 167]. There have been various approaches to the modernization of the training process, which have their own characteristics from the point of view of methodological systems. "Aim, content, means, organizational form" elements were included in the structure of the training system in a different way with the functions of enabling, in other words, they were included in the system corresponding to the changing content of the principles of training. Active/interactive learning model and its methodical system are preferred in general education schools currently operating in Azerbaijan, which is adequate to the Curriculum adopted for the implementation of education (see [10-12] for more information).

In the subject of mathematics, "Statistics and Probability content line" was included in order for students to learn such issues as determining and calculating the average value of various numerical

quantities, taking into account coincidences during selection, classifying collected materials and conducting analysis on graphs. Through this content line, in elementary grades, the study of issues such as performing probability experiments, collecting data and graphically depicting them is ensured, in the upper grades, a deeper study of statistics and its impact on daily life, and the formation of judgment and decision-making experience based on the collected data are created [6; 66-68].

A student who has completed his education in the 8th grade:

5.1. Collects, systematizes, analyzes and presents statistical information.

5.1.1. Formulates relevant questions to collect the necessary statistical data.

5.1.2. Constructs a table or diagram that characterizes the change of selected data according to certain characteristics.

5.1.3. Finds the mode, median, and mean of the collected numerical data.

5.1.4. Makes predictions based on data analysis.

5.2. Understands and applies concepts of probability.

5.2.1. Determines the number of possible test results.

5.2.2. Distinguishes low-probability and high-probability events.

5.2.3. Finds the number of favorable cases in relatively complex events.

As it can be seen, the educational activity of 8th grade students on the mentioned content lines is realized in the direction of two main standards - "Collects, systematizes, analyzes and presents the results of statistical information", "Understands and applies the concepts of probability". In which the standards for the subject of mathematics cover the content that is important for all students within the framework of the general education course, describe the mathematical comprehension abilities, knowledge and skills of students, determine the issues that every student in the country can and should learn in the field of mathematics, and prepare students for the next level of education. .

Each standard objective covers several expected learning outcomes defined according to the levels of general education. As emphasized in scientific sources, in the content standard, knowledge acts as the sides of the unit with activity [3; 84-85].

The student can achieve the content he will master in mathematics through various activities. During his activity, he makes judgments to solve problems, proves mathematical propositions, connects the obtained data, develops a general mathematical model and presents it in different ways. The specified stages of student activity in the process of mastering the content ensure that the acquired knowledge and skills are more solid and long-lasting. It is rightly emphasized in scientific sources that the level of realization of the expected results of the students' educational activity depends on "the dialectical unity of the educational situation (or tasks), educational operations, control and assessment elements." Educational activity is a type of human activity, a unique form of personality social activity, training is an important characteristic of educational activity [2; 150].

The developers of the mathematics subject program and the authors of the textbook set are of the opinion that it is appropriate to implement the materials on the "Statistics and probability content line" in the 8th grade on the following topics: Data collection; Data collection and submission. Scatter diagram; Center-biased measures and largest difference; Probability calculation; Possible number of events; Dependent and independent events.

Based on scientific sources and our work experience, we consider it useful to apply the content and structured technological approach interpreted below in the implementation of the educational process on the mentioned topics.

1. The points that should be highlighted in the methodical system of teaching the subject "Data collection".

Standard: 5.1.2. Systematizes the collected data according to certain characteristics.

The teaching of the subject should create the basis for the realization of the student's skills, which are reflected below:

- Asks questions to gather information.
- He explains on the examples given that he understands the data that varies in a large range in the research as "totality (population)", and the researched part as "selection".
- Provides a corpus and selection of examples for research.
- It justifies whether the prediction is right or wrong because the choice for the totality is right or wrong.
- Based on research, he makes predictions based on the results obtained [7;116].

It is recommended to devote 2 hours to teaching the subject. It is recommended to start the teaching of the subject by interpreting the concepts of "university" and "choice" as follows.

When the studied object is characterized by a wide range of variable data, the research is conducted on small groups related to this object. Information that varies over a wide range is called a population (or population), and a small group selected from the population is called a sample. The results of the research conducted according to the selected samples are applied to the corpus (population), a conclusion is drawn and a prediction is made. For example, the teacher checked the notebooks of 3 students sitting in the first desks to check at what level their homework was done. Here, all the students in the comprehensive class, the choice is 3 students sitting at the first desk. Selections can be random or systematic. The correct representation of the selection samples of the population determines the quality of the conducted research. In order for the students to understand what he said, the teacher directs their attention to two different situations. he

- To gather opinions about a new perfume, store employees give customers a small container of perfume and ask for their opinions (random sampling is a sample).*
- One out of every five diners who enter a restaurant during lunch is asked to fill out a questionnaire designed to assess service quality (an example of systematic sampling) [4;1094].*

In the continuation of the lesson, students should acquire the skills of collecting and systematizing information by working on assignments. They should know that the following steps are taken in the collection and systematization of information:

***Step 1** (Question formulation). At this stage, research is being conducted on the questions, their sequence, and the nature of the answers that can be given.*

***Step 2** (Data collection). When and where should information be collected at this stage? How can the information be obtained (written questionnaire, oral survey, observation, experience, etc.)? How to initially record the obtained information?*

***Step 3** (Data analysis, systematization and presentation). What graph should be chosen for presenting the information? Does the selected form clearly show the answer to the question?*

You can benefit from example tasks like the following:

I. Which option allows you to make a more correct prediction about the object being studied? Which is random and which is systematic selection?

1) A canteen, where the majority of customers are students, asks one of every 15 students to stick pictures of their favorite 4 kinds of vegetables on the wall in order.

2) To check how many minutes customers sat in the dining room during lunch, a mark was placed on the order receipt of one out of every 10 customers.

3) The opinion of the players of a football team was asked to determine the location of the new football field to be built.

4) The city municipality wants to find out if people like walking dogs in parks. For this purpose, the opinion of 50 people who keep dogs at home was asked.

II. Think of a research topic. Define totality and selection. Write an example of both random and systematic sampling. Justify that your selection is truly representative of the population. [5; 1155]

2. "Collection and presentation of information. The points that should be highlighted in the methodical system of teaching the topic "Scatter diagram".

Standard: 5.1.2. Systematizes the collected data according to certain characteristics. 5.1.4. In simple cases, it defines the relationship between parameters in data with two parameters.

The teaching of the subject should create the basis for the realization of the student's skills, which are reflected below:

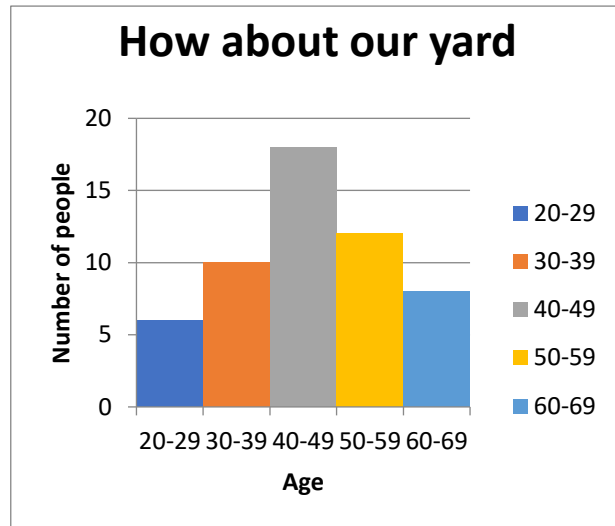
- Presents the information given in the table by choosing the appropriate graphic form.*
- Presents information given in a graphical form by selecting another graphical form.*
- A chart solves problems related to graphically presented data.*
- It presents information in a table organized by two parameters.*
- It presents the data given by two parameters in a table.*
- It presents the data given by two parameters with a bar graph [7;120].*

It is recommended to devote 5 hours to teaching the subject.

Choosing the right graphical form to present the collected data is very important. It is recommended to prepare a poster consisting of graphic forms reflecting the forms of information presentation. These are bar graph, two-column bar graph, pie chart, histogram, broken line graph, etc. can be.

The formation of the students' ability to select a suitable form for presenting the collected information depends on their involvement in activities on appropriate tasks. The following can be an example of such tasks [4;1096].

Example 1. In different parts of the forest, the circumference length of the trees was measured by random sampling. The results are given in the table below. Build a histogram according to the schedule and complete the tasks.

Selection samples from the "Jeyrankechmez" forest		
Circumference length of the trunk (cm)	Tel	Number
21-30		8
31-40		28
41-50		35
51-60		16
61-70		8
71-80		5

1) What percentage of randomly selected trees have a circumference between 41 and 50 cm? 2) If the total area of the forest is 550 ha and there are 3 trees in every 10 m² areas, how many trees with a circumference of 71-80 cm in the forest would be correct? 3) If you had to do this kind of research, how would you collect and record the information? Can you tell why wire recording is used here? [5; 1157]

Example 2. Residents of the building gathered for a discussion to decide on the cancellation of the parking lot in the yard of the building. Information about the age and number of residents is given by histogram.

Based on the histogram, construct a pie chart with the following steps.

Age	Let it stay	Take it down
20-29	35%	65%
30-39	55%	45%
40-49	60%	40%
50-59	52%	48%
60-69	50%	50%

1) Find the total number of participants in the discussion ($6+10+18+12+8=54$); 2) Find the ratio of each age group to the number of all participants (20-29-year-olds: $6:54 \approx 0,11$); 3) Use this ratio to find the corresponding circle segment ($0,11 \cdot 360^\circ \approx 40^\circ$); 4) Present the data with a pie chart. Record verbal and numerical diagrams corresponding to parts; 5) The results of the discussion are as shown in the table: In which graphical form is it convenient to present the data given in the table? Present the information in a graphic form that you find convenient

Example 3. There are 250 works of art, 125 scientific-mass literature, 25 encyclopedias and dictionaries in the Nazim's library.

1) Construct a pie chart based on this information; 2) Write a problem relevant to a real life situation and present it with a pie chart, etc. [7;126-127]

In many cases, it is required to examine two pieces of information about the same object. In this case, it is convenient to present the information in a table. It would be more correct to explain to the students the procedure for building a table based on two variable data.

An example. The research group conducted a survey among 100 people about what month of the summer and where they go on vacation. The results are presented in a two-parameter table as follows.

1) Parameters: Country and months; 2) One of the parameters - the months are written along the lines, and the other - the names of the countries are written in the columns; 3) Numerical information for both parameters is placed in the cell where the appropriate rows and columns intersect. For example, number 12 in the table shows the number of people who spent their vacation in Turkey in June; 4) General data for each month and each country is collected and written in the corresponding "total" cell.

		Countries				Number of vacationers by month:
		Turkiye	European countries	Russia	Total	
Month	June	18	6	5	29	← June
	July	10	2	19	31	← July
	August	15	15	10	40	← August
	Total	43	23	34	100	

1. What percentage of respondents take their vacation in June?

2. What percentage of respondents spend their vacation in Turkiye?

3. According to this survey, how many of the 1250 people would be correct in thinking that they will spend their vacation in Europe?

A segmented bargraph is also used to present information by two parameters. The teacher visualizes his idea by example.

An example. A study was conducted among 54 students about whether they are engaged in sports or music. The results of the research are presented in a table.

Students' involvement in music and sports				
Music				
Sport		Yes	No	Total
	Yes	27	3	30
	No	6	18	24
	Total	33	21	54

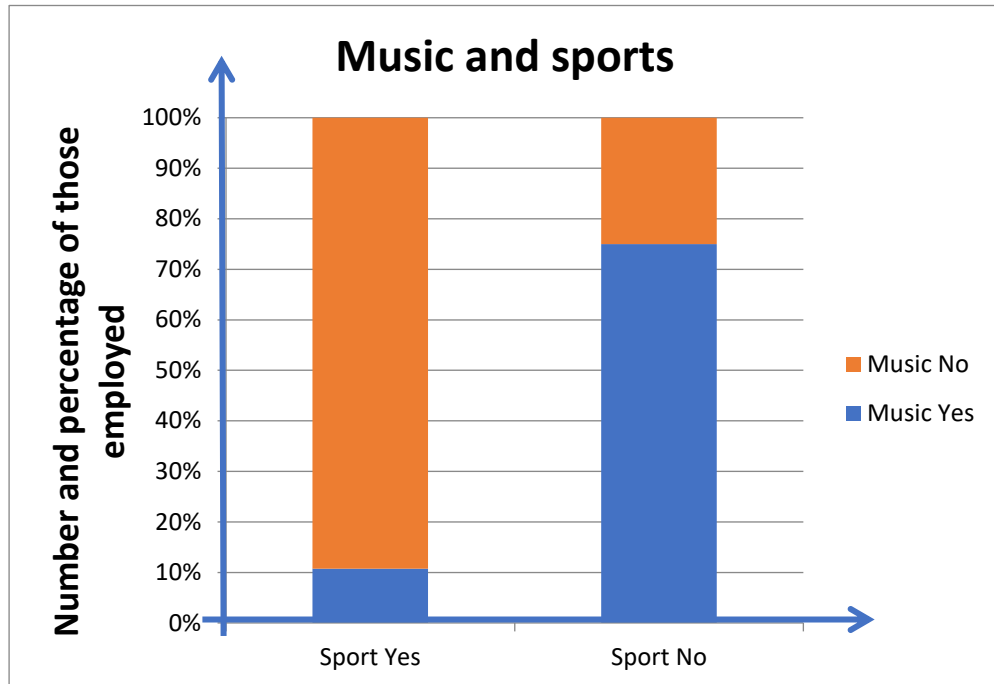
1) What percentage of respondents are engaged in both sports and music;

2) What percentage of students do music and do not do sports;

3) Appropriate information can be presented as a bar graph (percentage) as shown in the figure.

Show that the information given in the bar graph and the information given in the table are the same according to the colored parts of the bar graph.

The teacher brings to the students' attention that the scatter diagram expresses the dependence between two groups of data. He points out that a scatter plot is used to represent how two quantities

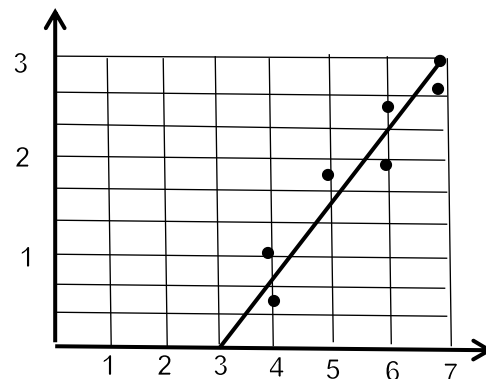
depend on each other. This dependence is called correlation. There are 3 types of correlation: positive correlation; negative correlation; uncorrelated.

It can be considered the right way for the teacher to master the material on the scatter diagram to the students based on examples [8; 198-199].

Example 1(Positive correlation). The dependence of the mass of the package on the number of pomegranates in the package is given in the scatter diagram.

Positive correlation

Pomegranates number	Mass(kg)
4	0.5
4	1
5	1.8
5	2
6	2
6	2.5
7	2.8
7	3

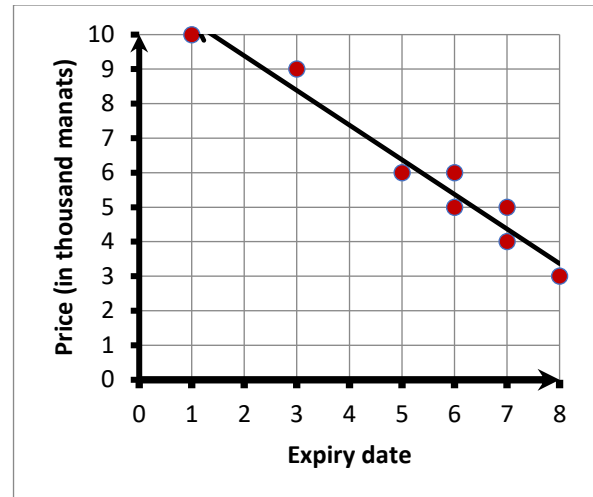

A scatter diagram was constructed according to the table by noting the number of pomegranates on the abscissa axis and the mass of packages on the ordinate axis. It can be seen from the diagram that the same number of pomegranates can have different masses. This truth is brought to the attention of students. It is reported that there is no single-valued dependence between these variables. However, as the number of pomegranates increases in the diagram, it can be seen that the mass of the package increases [3; 1159], [3; 200].

Example 2 (Negative correlation). The table and diagram show the relationship between the lifetime and prices of cars.

Negative correlation

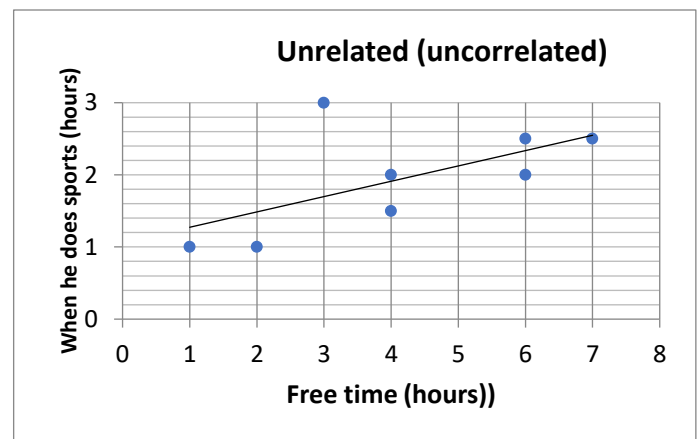
<i>Expiry date</i>	<i>Price (in thousand manats)</i>
1	10
3	9
5	6
6	6
6	5
7	5
7	4
8	3

As the useful life of cars increases, their price decreases. The relationship between these two variables is negative correlation.

Example 3(Uncorrelated). The table and scatter diagram show Nasib's free time and time he does sports.

<i>Free time</i>	<i>When he does sports</i>
1	1
2	1
3	3
4	2
4	1.5
6	2
6	2.5
7	2.5

In the further continuation of the teaching process of the subject, it is recommended to use tasks that require theoretical and practical research, which are aimed at the formation of the intended skills in students, which are applied as a means of organizing the whole class or group work.

3. The points that should be highlighted in the methodical system of teaching the topic "Measures tending to the center and the largest difference".

Standard 5.1.3. Finds the quantities that characterize the variation limits of numerical data.

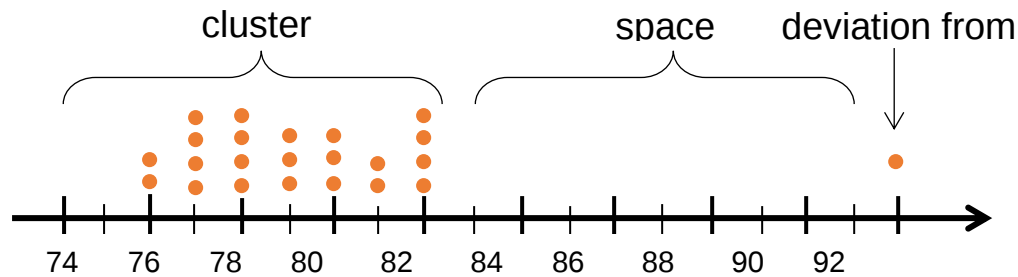
The teaching of the subject should create the basis for the realization of the student's skills, which are reflected below:

- Provides cluster, gap, and deviation intervals that fit the data.
- It uses measures of central tendency and the largest difference to analyze the data.
- Makes judgments about changes in central tendency measures and largest variance as new data are added or subtracted.

It is recommended to devote 2 hours to teaching the subject. The teaching of the topic can be started by involving students in the research presented below.

Research. The chart shows the results of a survey about how many hours a day students watch TV. A single large dot indicates 1 student.

- 1) Find the mean, mode, median and the largest difference.
- 2) Find the numerical mean without considering the data corresponding to 10 hours.

3) According to the chart, identify the interval where the data is densely packed, the interval where there is no data, and the outlier data.

Students' opinions are listened to. The teacher brings them to the attention of the students about the dimensions with a tendency to the center and the largest difference. He states that in the analysis of statistical data, measures such as numerical mean, mode, median and largest difference are widely used. The numerical mean, mode, and median are measures of central tendency. It is more convenient to use one or another of the statistical measures in the following cases:

- If there is no sharp deviation from the numerical average;
- From the median - in case of sharp deviations;
- Out of fashion - when there is a large number of the same data;

The biggest difference is when determining the data change interval.

At this point, it would be useful to suggest such a task to the students.

Task. Justify the validity of the selected statistics.

1) Ages of 6 people in a group: 11, 14, 12, 12, 11, 32. Median.

2) Monthly income for 6 months (in manat): 325, 320, 300, 325, 325, 4000. Fashion.

3) Samir's daily run (km) for 5 days: 3, 5, 4, 5, 6. Numerical average.

In the continuation of the lesson, the following information about cluster, gap, deviation is brought to the attention of the students. Data is sometimes collected at small intervals. This interval is called a cluster. An interval without information is called a gap. Data that is too large or too small for the numerical value of the available data is considered as an outlier. It is important to show examples of these. For example, the teacher creates conditions for students to understand the information honestly by creating a visual basis for the explanation in the example of the points collected by the students.

It can be seen from the diagram that most of the students scored in the range of 76-82. This interval is a cluster. A range of 83-91 is a gap, and a score of 92 is an outlier.

In the further continuation of the teaching process of the subject, it is recommended to use tasks that require theoretical and practical research, which are aimed at the formation of the intended skills in students, which are applied as a means of organizing the whole class or group work.

3. The points that should be highlighted in the methodical system of teaching the subject "Probability calculation".

Standard: 5.2.1. Understands the concepts of whether events are dependent or not, finds the probability of the product of two independent events.

5.2.2. Finds the probability of the product of two dependent events.

5.2.3. Apply the multiplication rule in problems related to the calculation of probabilities.

The teaching of the subject should create the basis for the realization of the student's skills, which are reflected below:

- He explains his understanding of empirical and theoretical probability concepts with examples.
- He realizes that as the number of trials in empirical probability increases, its value approaches the theoretical probability.

- It solves issues related to theoretical and empirical probability calculation and forecasting.

It is recommended to devote 1 hour to teaching the subject.

It is recommended to build the process of teaching the subject according to the following scenario.

First, the concept of experimental probability is brought to the attention of students.

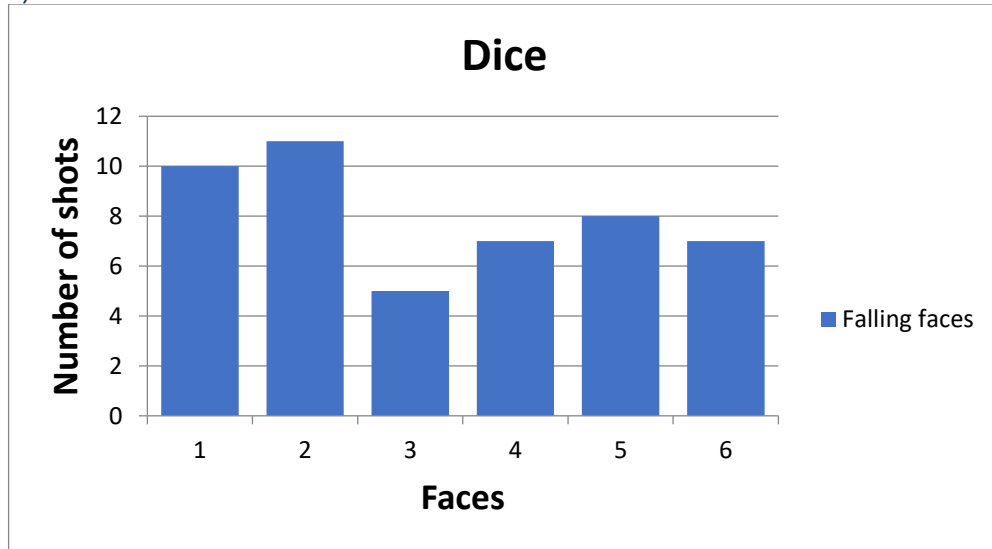
The teacher states that empirical probability is found based on repeated trials of the experiment.

$$P(\text{event}) = \frac{\text{The number of cases in which a favorable event occurred}}{\text{number of tests}} [7;132]$$

Example 1. The bar graph represents the results of tossing a die 50 times. What is the empirical probability of getting an odd number? [8; 206]

It can be seen from the bargraph that 1 has fallen ten times, 3 five times, and 5 nine times. Number of favorable events: $10+5+9=24$ odd numbers have fallen.

Number of trials: 50.

$$P(\text{odd number}) = \frac{24}{50} = \frac{12}{25}$$

The experimental probability of the event of falling a single number; It is $\frac{12}{25}$; 0.48 or 48%.

Example 2. Empirical probability can be used to make predictions.

In March, 2 of the last 10 days were rainy. If this trend continues, how many rainy days can be expected in April?

First, we find the empirical probability determined by observation.

$$P(\text{rainfall}) = \frac{\text{Number of incidents}}{\text{Number of tests}} = \frac{\text{Rainy days}}{\text{Observation days}}$$

$$P(\text{rainfall}) = \frac{2}{10} = \frac{1}{5}$$

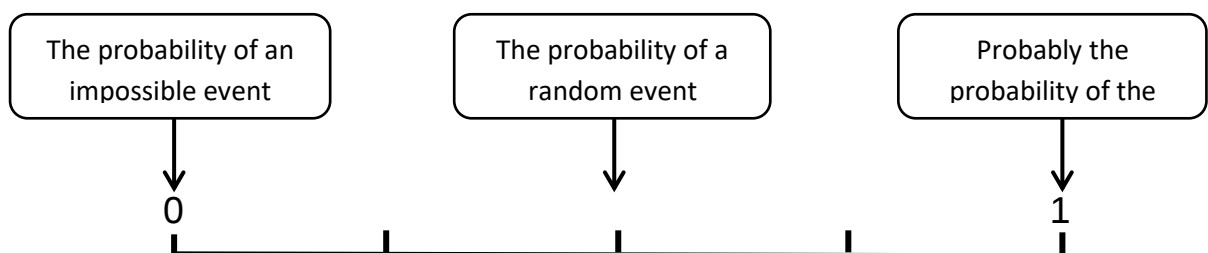
You can expect 30 days of rain in April. $\frac{1}{5} = 6$

The teacher continues the lesson by informing students about theoretical probability. He concludes that as

$$P(\text{event}) = \frac{\text{Number of favorable cases}}{\text{Number of possible cases}}$$

The numerical value of the probability of occurrence of a random event ranges from 0 to 1. Probability is expressed in common fractions, decimals, and percentages. The sum of the probability that an event will occur and the probability that it will not occur is equal to 1. $P(\text{occurrence}) + P(\text{non-occurrence}) = 1$

The teacher presents an example of the use of theoretical probability to the students.

Example 3. Chance of winning 1000 manat while spinning the wheel board is $\frac{1}{10}$. If there is a 1000 manat win in 3 divisions on the board, how many divisions does the board have?

The solution: Let us accept the total number of divisions as n .

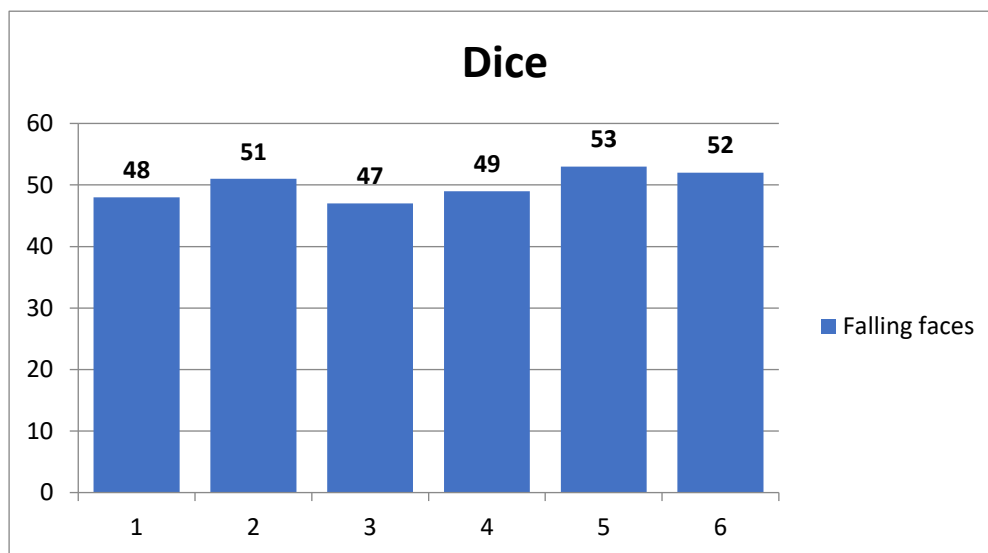
$$P(\text{plug}) = \frac{\text{Number of parts with winnings}}{\text{Number of all parts}} = \frac{1}{10}; \frac{1}{10} = \frac{3}{n}; n = 30.$$

An example of comparison of theoretical and experimental probability is considered.

Example 4. The bar graph represents the result of rolling the dice 300 times. Find the probability of getting an odd number.

$$P(\text{odd number}) = 0.49 \frac{\text{Tək ədədlərin düşmə hallarının sayı}}{\text{Sınaqların sayı}} = \frac{148}{300} = \frac{37}{75} \approx$$

The teacher directs students' attention to "Example 1" and offers them a comparison of practical possibilities. It is concluded that as the number of trials increases, the experimental probability approaches the theoretical probability. When the number of trials was increased from 50 to 3000, the experimental probability also increased from 48% to 49%, approaching the theoretical probability of 50%.

4. Points to be emphasized in the methodical system of teaching the topic "Possible number of events".

Standard: 5.2.3. Apply the multiplication rule in problems related to the calculation of probabilities.

The teaching of the subject should create the basis for the realization of the student's skills, which are reflected below:

✓ Finds the number of possible options in complex events using a bifurcation diagram, a list, and multiplication.

It is recommended to devote 1 hour to teaching the subject. It is recommended to start the lesson by bringing the following information to the students' attention. The teacher states that if the event was accompanied by the occurrence of one or more elementary events, these events are called complex events. For example, throwing two coins at the same time is a complicated event. The number of possible cases in complex events: 1) from the branching diagram; 2) without keeping a list; 3) from the table; 4) can be found using the multiplication rule. In the process of teaching the subject, special attention is paid to mastering the principle of multiplication, which is formulated as follows.

Multiplication principle. If it is possible to select the element a in n ways, and against each such selection the element b in m ways, then it is possible to select the pair (a, b) by a method. $n \cdot m$

In order for students to better master the presented principle, they are involved in activities on specially selected examples.

Example 1 (By setting up a table). Number of possible events when a die and a coin are tossed together: 12 events.

According to the principle of multiplication: 2 events ($m = 2$), with a coin, 6 events with a die ($n = 6$) are possible.

Number of possible events: $2 \cdot 6 = 12$ [5; 1165].

Example 2 (By constructing a branching diagram).

Number of possible events when three coins are tossed: 8

According to the order of multiplication:

2 events with each coin:

Number of possible events: $2 \cdot 2 \cdot 2 = 8$ [9; 210].

In the further continuation of the teaching process of the subject, it is recommended to use tasks that require theoretical and practical research, which are aimed at the formation of the intended skills in students, which are applied as a means of organizing the whole class or group work.

4. The points that should be highlighted in the methodical system of teaching the topic "Dependent and independent events".

Standard: 5.2.1. Understands the concepts of whether events are dependent or not, finds the probability of the product of two independent events.

5.2.2. Finds the probability of the product of two dependent events.

5.2.3. He applies the rule of multiplication in matters related to the calculation of probabilities [8; 211].

The teaching of the subject should create the basis for the realization of the student's skills, which are reflected below:

- Distinguish between dependent and independent events.
- It calculates the possible variants of dependent and independent events by the principle of multiplication.
- Solves problems related to the probability of dependent and independent events.

It is recommended to devote 2 hours to teaching the subject. In the lesson, students visually carry out two experiments in a row.

Experiment 1. The teacher says that there are 2 red and 1 yellow balls in the bag. Imagine that you have to draw two balls in a row from a bag. Note the color of the ball removed each time and put the ball back in the bag. Form and complete a branch diagram to find the number of possible events by capitalizing the colors. Find the probability of rolling a red ball consecutively.

Does the color of the ball that comes out of my second weight depend on the color of the ball that comes out of my first weight? Students' opinions are listened to.

Before conducting the second experiment, the students are introduced to the following information about independent events.

If the occurrence of one event does not affect the possibility of the occurrence of another event, such events are called independent events. For example, when a die and a penny are tossed at the same time, which face lands on the die does not depend on whether the penny lands on a map or a number face. The probability of two or more independent events is equal to the product of the probabilities of these events:

$P(A \text{ and } B) = P(A) \cdot P(B)$ düsturu $P(A \cap B) = P(A) \cdot P(B)$ is also written as For three independent events with a similar rule: $P(A, B \text{ and } C) = P(A) \cdot P(B) \cdot P(C)$ [7;136-137].

Experiment 2. The teacher presents the task related to the experiment to the students as follows: Imagine that there are 2 red and 1 yellow balls in the bag. You take one ball out of the bag each time and note its color, but you do not return the ball to the bag. Complete the branch diagram to find the number of possible elementary events by capitalizing the colors. Find the probability of getting consecutive red balls.

Does the color of the ball that comes out of my second weight depend on the color of the ball that comes out of my first weight? Students' opinions are listened to. The teacher brings to the attention of the students the information presented below about dependent events and events.

If the occurrence of one event affects the possibility of the occurrence of another event, these events are called dependent events.

For example, if 10 cards out of 100 cards in the bag are gift cards, one person drawing a gift card on the 1st attempt affects the other person's gift card drawing event. The probability of two dependent events A and B is equal to the product of the probability of event A and the probability of event B occurring after event A has occurred.

$$P(A \text{ and } B) = P(A) \cdot P(\text{Occurrence of } B \text{ after event } A)$$

They are engaged in activities on specially selected examples for better assimilation of the material presented by students about independent and dependent events.

Example 1 (Independent event). Coins and dice are thrown together. Calculate the probability of the coin falling on the map side and the coin on the prime number side.

$P(\text{map}) = \frac{1}{2}$; Probability of rolling a prime number (2,3,5) when a die is thrown: $P(\text{prime}) = \frac{3}{6} = \frac{1}{2}$;
 $P(\text{map and prime}) = \frac{1}{2} \cdot \frac{1}{2} = \frac{1}{4}$; Probability of getting a prime and a prime number $\frac{1}{4}$, 0,25 or 25%

Example 2 (Dependent event). Players for the TV show are randomly selected from 100 viewers. Teymur's 5 relatives and 9 classmates are watching the show in the studio. What is the probability that one of Timur's relatives will be selected in the first choice and one of his classmates in the second choice?

Probability of choosing relatives in the first selection: $P(\text{relative}) = \frac{5}{100} = \frac{1}{20}$;

Probability of choice of friends in second choice: $P(\text{relative followed by friend}) = \frac{9}{99} = \frac{1}{11}$;

Using the formula for calculating the probability of two dependent events, we can calculate the probability of the event that Timur's relative and classmate are called first in a row among those selected.

$P(\text{relative and friend}) = P(\text{relative and friend}) = P(\text{relative}) \cdot P(\text{friend after relative}) = \frac{1}{20} \cdot \frac{1}{11} = \frac{1}{220}$

In the further continuation of the teaching process of the subject, it is recommended to use tasks that require theoretical and practical research, which are aimed at the formation of the intended skills in students, which are applied as a means of organizing the whole class or group work.

* * *

Small summative assessment criteria

1. Asks questions to gather information.
2. Selects a method to collect information.
3. Makes predictions based on the obtained data.
4. Solves problems based on graphically presented data.
5. Uses a line chart to visualize the frequency of data.
6. With the addition or subtraction of new data, it makes judgments about the change of the central tendency measurements and the biggest difference.
7. Solves problems based on theoretical and experimental probability calculation and forecasting.
8. Presents the possible variants of dependent and independent events with a branching diagram.
9. Calculates the possible variants of dependent and independent events by multiplication.
10. Solves the problems of calculating the probability of dependent and independent events.

Small summative assessment tasks

Surname: _____ First name: _____

Number of correct answers: _____

Number of wrong answers: _____

Price: _____

1) The faces of the cube are painted green, yellow and red. They threw the cube 500 times and the result was as shown in the table below. Would it be more accurate to think how many faces of the cube are yellow?

Colors	Green	Yellow	Red
Number	90	370	40

A) 1 B) 2 C) 3 D) 4

2) In his research, Javid wants to find out what color car buyers prefer the most. It turned out that buyers prefer white cars. Which measure would be more accurate to use to present Javid's information?

A) median B) mode C) numerical mean D) largest difference

3) 10 lemon, 10 milky, and 10 strawberry candy covered in chocolate in a glass jar. Shamkhal ate two of the candies. Both were milky. If Shamkhal wants to eat two more candies, what expression can be used to find the probability that both of them are milky?

A) $\frac{1}{10} \cdot \frac{1}{10}$ B) $\frac{9}{30} \cdot \frac{8}{28}$ C) $\frac{8}{28} \cdot \frac{7}{27}$ D) $\frac{7}{20} \cdot \frac{6}{21}$

4) There are 30 students in the class. If a student is selected from the class, the probability that he/she will be excellent is $\frac{2}{3}$. How many excellent students are there in this class?

A) 10 B) 15 C) 20 D) 5

5) The table shows the relationship between the points scored by the students using the 100 points system and the time spent watching TV (in hours) after class. Draw a scatter diagram corresponding to this dependence. 100

TV viewing time (in hours)	Score	TV viewing time (in hours)	Score
1	87	5	52
1.5	89	0.5	92
3	72	2	85
2	71	4	68
3	65	2.5	79

6) Systematize the given data starting from the 51 – 60 interval and construct a histogram:

56, 68, 73, 79, 82, 82, 83, 85, 87, 88, 89, 90, 90, 91, 93, 95, 100

7) There are 4 white and 5 green spheres in the box. 2 spheres are removed by returning to the box.

Find the probability that both balls drawn are white.

The result. Determining the correct (adequate to the "system-structural" dialectics of the educational process) necessary points to be expected in its methodological system has a conditioning effect on the effectiveness of teaching materials on the "Statistics and Probability" content line of Mathematics in 8th grades of secondary schools, among which the application of relevant practices and practical examples has an advantageous position.

Literature

1. Abbasov A.N, Mammadzade R.R, Mammadli L.A. Pedagogy: Muntakhabat (Teaching material for higher education institutions). Baku: Mutercim, 2021.
2. Alizade A.A. Psychological problems of the modern Azerbaijani school. Baku: Pedagogika, 2004.
3. Mehrabov A.O. Modern problems of Azerbaijani education. Baku: Translator, 2007.
4. Ibrahimov F.N. Methodology of teaching mathematics based on the curriculum model in secondary schools. (Textbook). Baku: Mutercim, 2016.
5. Ibrahimov F.N. Philosophy, didactics, implementation technology of mathematical education in secondary general education schools (Textbook). Baku: Mutercim, 2018.
6. Ibrahimov F.N. Lectures on the methodology of teaching mathematics in secondary schools (Textbook). Baku: Mutercim, 2019
7. Ibrahimov F.N., Abdurahmanov V.A. Technology of mastering elements of probability theory in the process of implementation of general mathematical education. (Methodical means). Baku: ADPU printing house. 2020. p. 116-181.
8. Kahramanova N.M., Karimov M.A., Huseynov I.H. "Mathematics 8" (textbook on the subject "Mathematics" for the 8th grade of a general education school). Baku: Radius, 2016. P. 194-208.
9. Kahramanova N.M., Karimov M.A., Huseynov I.H. "Mathematics 8" (Methodical materials for teachers.). Baku: Radius, 2016. P. 194-215.
10. Yagubov M.H. and others. Mathematics (Teaching material). Baku: Applicant, 2011.
11. Veysova Z. Active /interactive training (Teachers' resource). Baku, 2007.
12. Makhmutov M.I. Modern lesson. M: Pedagogika, 1981.

PSYCHO-PEDAGOGICAL FACTORS OF ENGLISH LANGUAGE INTEGRATION INTO NATURAL-SCIENCE SUBJECTS

Zaru Kasymovna Kulsharipova

Candidate of Pedagogical Sciences, Docent,
Higher School of Pedagogy, Margulan University,
Pavlodar, Kazakhstan

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6170-099X>,

Gulsara Baskenovna Mardenova

Lecturer,
Margulan University, Pavlodar, Kazakhstan,

Asemgul Rakhmetollayevna Tulekova

Academic degree, position,
Higher school of art and sports,
Master of Psychology, teacher-expert, Margulan University
Pavlodar, Kazakhstan

Kristina Denisovna Baklanova

Master's degree student of "Pedagogy and psychology",
Higher School of Pedagogy, Margulan University, Pavlodar, Kazakhstan

Abstract

At the present stage, achieving the objectives of content and language integrated learning (CLIL) is becoming difficult as it requires the teacher not only to work with linguistic material and subject content but also to have a deep knowledge and understanding of psychology and teaching methodology. For this reason, a number of psycho-pedagogical and methodological factors affecting this process should be taken into account when integrating English into natural-science subjects. This paper focuses on the effectiveness of psycholo-pedagogical factors of English language integration into natural-science subjects.

Keywords: CLIL, psycho-pedagogical factors, students' cognitive activity, foreign language proficiency, communication skills, cultural experience, motivation, foreign language anxiety.

The success of a particular learning technology, and specifically of content and language-integrated learning, depends directly on the psychological and pedagogical conditions of the learning environment itself. By psychological and pedagogical conditions of learning V.I. Andreev proposes "circumstances of the learning process that are the result of purposeful selection, design and application of elements of content, methods, as well as organizational forms of learning to achieve certain goals" [1]. This definition fully reflects the didactic content of the term.

Psycho-pedagogical conditions are the key factors that become fundamental components of the organisation of the whole process of learning for high school students, because learning at this period of a person's life has a number of characteristics.

Attention should also be paid to how this method will influence the learning process as a whole, what the new learning content will be, so each of the psychological and pedagogical factors influencing the English language integration into natural-science subjects should be considered.

One of the first psycho-pedagogical factors is the psychological aspects of students' cognitive activity, as cognition is an integral part of CLIL [2].

As a rule, it is at student age when the higher mental functions, such as perception, attention, memory, thinking, speech, emotions and feelings, reach their peak of development. This fact allowed B.G. Ananyev to conclude that this period of life is the most favorable for learning and professional training. In this period there is an active formation of individual style of activity [3]. Abstract thinking becomes predominant in cognitive activity, a generalized picture of the world is formed, deep interconnections between different areas of the studied reality are established.

If the teacher does not develop these abilities, a student may acquire a semi-mechanical skill of memorizing the studied material, which leads to the growth of ostensible erudition, but inhibits the development of intellect. The results of special studies show that the development level of such

intellectual operations as comparison, classification, definition is very low in the majority of students [4]. The teacher often has to make great efforts to overcome the school attitude to learning: orientation only on the result of intellectual activity and indifference to the very process of thought movement.

Only slightly more than half of students increase their IQ scores from first to fifth year, and usually weak and average students do, and the best students often leave university with the same level of intellectual ability that they arrived with [5].

This psychological and pedagogical factor of English language integration into natural-science cycle subjects is reflected in one of the principles of CLIL called "cognition" [6], which implies the development of the learner's thinking through the use of various communicative tasks in the lesson, which involve learners in the learning process and activate their thought processes. Thus, the introduction of the methodology of content-language integrated learning in the educational process is conditioned by the problem of development of students' cognitive processes. Cognitive activities in the CLIL lessons contribute to the development of abstract, critical and creative thinking of students.

The second psycho-pedagogical factor of CLIL is the level of foreign language proficiency. After graduation from the high school, students must achieve B2 level by CEFR scale. According to the Instructional Guidance Letter "On the specifics of the educational process in secondary education institutions of the Republic of Kazakhstan in the academic year 2022-2023" [7], by the end of their studies, 11th grade students should achieve a certain level of foreign language proficiency, exceeding the threshold - B2 according to CEFR [8]. In accordance with the requirements of the CEFR, the achievement of this level of foreign language proficiency implies that by the end of schooling the students should already have developed speech activity types [9]:

- speaking (the ability to give and conduct interviews, the ability to have a conversation on different topics in different situations, the ability to argue your own position, the ability to present information in the form of a report, a detailed presentation of your opinion);

- listening (the ability to understand the main content of simple audio and video materials, the ability to identify the key points of a long speech or discussion);

- reading (the ability to read and understand simple authentic texts, the ability to choose the type of reading according to the task);

- writing (the ability to express your own opinion on a certain topic in written form, the ability to write a film review and a book review, the ability to write an essay on a certain structure through arguments, examples).

The development of communicative competence at B2 level in students also implies the presence of certain language skills:

- phonetics (pronunciation without a strong accent, use of intonation and logical accent to convey the nuances of a statement);

- grammar (use of simple and compound sentences, conjunctions and other relational devices, correct use of articles and verb forms)

- vocabulary (use and recognition of a large number of words, special vocabulary, correct understanding of proverbs, idioms and expressions);

- spelling and punctuation (be able to follow the basic rules of English spelling and punctuation).

The third psycho-pedagogical factor is the development of communication skills, as it is communication that helps students adapt and socialise in a rapidly changing environment. In CLIL context, communication is one of the means to achieve the language and subject goals set for the students. Figure 1 shows the components of communication in integrated learning [6]:

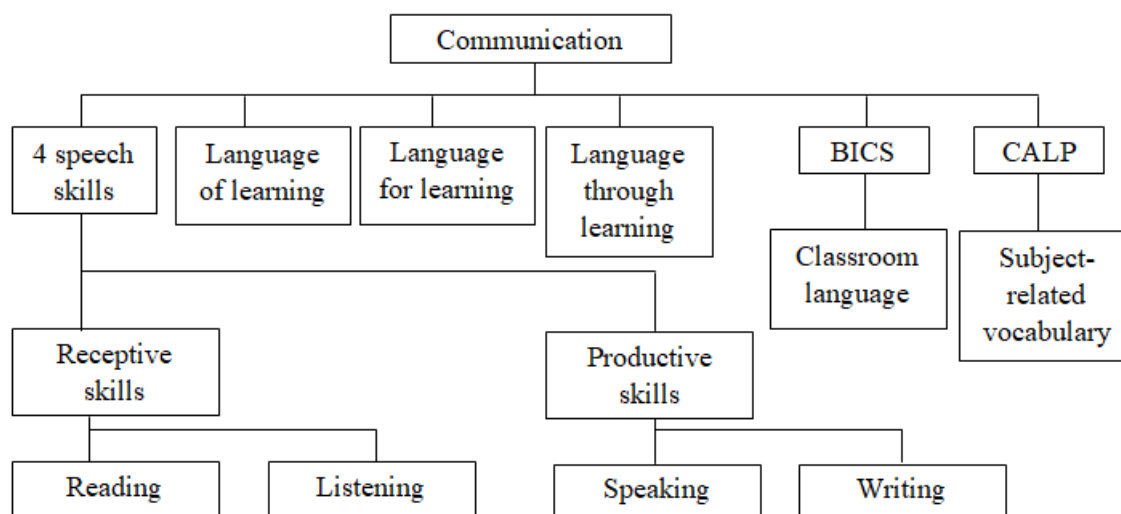

Figure 1 – The components of communication in integrated learning.

Let's look at each of the communication components in more detail.

The four speech skills are reading, listening, speaking and writing. These skills are inextricably linked and form an integral part of every integrated lesson. Whereas reading and listening ensure students' understanding of the subject matter, speaking and writing teach how to apply what they have learned through discussion, debate, answering questions and completing written assignments. Speaking skills play a crucial role in the students' interaction with each other, since only through oral reproduction of speech and the ability to apply what has been learned in different speech situations does the success and quality of the communication process depend accordingly.

Through language of learning, language for learning and language through learning, students not only interact with each other, but also learn to use both basic and academic language and develop the ability to switch between them in the act of communication.

In order to use these types of language effectively in integrated teaching, learners need opportunities to try out new language forms or subject vocabulary in practice. One effective way of using these types of language in integrated lessons is to encourage students to produce oral or written learning outcomes that help them reflect on and express ideas, share knowledge, analyse, adapt and clarify statements and agree on solutions. Thus, the technology of subject-language integrated learning, with its natural tendency to encourage more learner-centred methodology, brings speaking to the fore, putting into practice M. Swain's educational outcomes hypothesis [9, p.136].

M. Swain's hypothesis, based on observations of bilingual teaching, is that students cannot be confident in understanding the concept of the subject until they express it in their own words. John Clegg also noted that talking about what is being studied is very important because when we express a new concept linguistically, we gradually develop it [9, p.136].

Basic interpersonal communication skills (BICS) refer to the ability to understand, participate in everyday conversations and perform small tasks in the language being studied, i.e. include basic language skills used in informal communication [10, p.35]. A striking example of basic language in an integrated lesson is classroom language.

Knowledge of cognitive academic language (CALP) refers to an academic form of language learning and requires developed higher-order thinking skills such as application, analysis and synthesis [10, p.35]. An example of academic language is subject-specific vocabulary and terminology.

Each of these language types is responsible for different ways of communicating and requires different means of expression. By means of tasks using basic and academic language types aimed at the development of oral communication, a natural language environment is formed in the CLIL lessons. In addition, students can comfortably use basic language tools when discussing or commenting on a topic, while applying more complex academic language for tasks or experiments, which may cause them some difficulty.

The fourth psychological and pedagogical factor is the students' cultural experience, as culture is one of the fundamental elements of CLIL technology. In addition, learning through cultural experience

enables students to perceive subject content more easily, as it is inextricably linked to students' real life [11].

The fifth psycho-pedagogical factor is the level of students' motivation, as a high level of motivation to learn the subject enhances the quality of English language acquisition.

It is possible to identify some problems that create certain difficulties in maintaining a high level of motivation of students when studying science in English. Certain difficulties are caused by the student's inability to adapt to the new educational situation at University, as there is almost no continuity in the methods of school and university language training. There is also a lack of academic skills, as meta-skills were not well developed at school.

A decrease in motivation may also arise due to the different levels of language proficiency of the students in the same group, which leads to difficulties in carrying out academic work, limiting the possibilities of teaching in terms of optimising the educational process [12].

In this case, the implementation of the CLIL technology in higher education institution is one of the solutions to the identified problems. The integration of English language into natural-science cycle subjects allows not only to expand the meta-disciplinary knowledge of students, but also can have a positive effect on the level of students' motivation to learn English.

Another reason for the motivational effect of integrating English into science subjects is that language acquisition takes place in context and linguistic remediation is minimised, as the subject content should dominate the CLIL lessons, which contributes not only to an increase in motivation to learn English but also to a decrease in language anxiety [13].

As the sixth psycho-pedagogical factor we defined the level of foreign language anxiety of students, because as higher the level of foreign language anxiety of a student, the harder it is to learn information in a foreign language, the slower the process of communication and socialisation in a foreign language environment, the lower the level of motivation.

Thus, we identified six psycho-pedagogical factors of English language integration into natural-science cycle subjects, namely psychological aspects of students' cognitive activity, level of foreign language proficiency, development of communication skills in English, students' cultural experience, level of students' motivation, level of foreign language anxiety of students.

References

1. Andreev V.I. (1996). *Pedagogy of creative self-development: Innovative course*. Kazan: Kazan Publishing House. – 568 p.
2. Belousov A.S. (2021). *Psychological and pedagogical conditions for the implementation of subject-language integrated learning (CLIL) as a method of vocational guidance for high school students of the humanitarian profile of education // Bulletin of TSU. – No. 195. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/psihologo-pedagogicheskie-usloviya-realizatsii-predmetno-yazykovogo-integrirovannogo-obucheniya-clil-kak-metoda-professionalnoy>*
3. Sysoev P.V. (2019). *Debatable issues of introducing subject-language integrated teaching of students to professional communication in Russia // Language and Culture. – No. 48. – 349-371pp.*
4. Mehisto P., Marsh D. (2008). *Uncovering CLIL: Content and Language Integrated Learning in Bilingual and Multilingual Education. – Oxford: Macmillan. – 240p.*
5. Rean A.A., Bordovskaya N.V., Rozum S.I. (2002). *Psychology and pedagogy*. St. Petersburg: Piter, – 432 p.
6. Meyer, O., Coyle, D. (2021). *Beyond CLIL: Pluriliteracies Teaching for Deeper Learning*. Индия: Cambridge University Press.
7. *Instructive-methodical letter "On the features of the educational process in the organizations of secondary education of the Republic of Kazakhstan in the 2022-2023 academic year". – Nur-Sultan: non-commercial State Corporation named after I. Altynsarin, 2022. – 320 p..*
8. Council of Europe (2001). *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment*. Cambridge: Cambridge University Press.
9. Swain M. (1985). *Communicative competence: Some roles of comprehensible input and comprehensible output in its development // S, Gass & C Madden (Eds.). Input in second language acquisition*. Rowley, MA: Newbury House. – 235-252pp.
10. Bentley, K. (2010). *The TKT Course: CLIL Module. – New York, NY: Cambridge University Press. — 124 p.*
11. Llinares, A. (2015). *Integration in CLIL: A proposal to inform research and successful pedagogy. // Language, Culture and Curriculum. – №28(1). – 58–73pp.*

12. Chong Y. S, Ahmed P. K. (2012). *Understanding Student Motivation in Higher Education Participation: A Psychometric Validation of the Academic Motivation Scale in the Malaysian Context.* / Monash University Sunway Campus, Selangor, Malaysia. – V53. – 26. – pp. 118-123 URL: <http://www.ipedr.com/vol53/026-BCPS2012-C10028.pdf>
13. Held, G. (2018) *Foreign Language Anxiety and Motivation in CLIL programmes.* 1st edn. Edizioni Accademiche Italiane. URL: <https://www.perlego.com/book/3204323/foreign-language-anxiety-and-motivation-in-clil-programmes-a-study-in-italy-pdf>

COMPARATIVE ANALYSIS OF "EXCEL FOR KAZAKHSTAN" AND "ENGLISH PLUS" TEXTBOOKS FOR GRADES 5-7: CRITERIA FOR DEVELOPING READING LITERACY

Zhanarsyn Zhumatovna Kapenova

Candidate of Pedagogical Sciences, Docent, Toraighyrov University,
Pavlodar, Kazakhstan

Aliya Shaimuratovna Bakirova

Master's degree student of "Foreign languages: two foreign languages"
educational programme, Toraighyrov University Pavlodar, Kazakhstan

Abstract

Reading literacy today constitutes an important foundation for lifelong learning. The level of reading literacy has a direct impact on the development of the other speech skills, such as listening, speaking and writing, as they are directly related to each other, i.e. without developed reading literacy, learners cannot fully master the other skills. The secondary school system offers an approach to teaching that teaches students how to critically analyse, form their own opinions, compare information from opposing points of view, develop a system of evidence to support a particular point of view, teach how to carefully research new information, evaluate new ideas, and determine the overall value of new knowledge based on their own needs and goals. However, we have identified the problem that, to date, the issue of developing reading literacy in teaching English to adolescents is underdeveloped. This is the reason why the topic of this paper is relevant.

Keywords: functional literacy, reading literacy, PISA, scanning, skimming.

In education, functional literacy is now becoming a major topic of discussion: both in schools and in the Ministry of Education.

Functional literacy is a person's ability to use reading and writing skills in the context of their interaction with society (opening a bank account, reading a manual, completing a feedback form, etc.). It is the level of literacy that allows a person to engage with and adapt as quickly as possible in the external environment.

The core skill of functional literacy is reading literacy. Reading literacy is defined in PISA as a person's ability to understand and use written texts, to reflect on them and to engage in reading in order to achieve their goals, expand their knowledge and capabilities and participate in social life [1].

Reading literacy, along with mathematics and science literacy, are the domains of functional literacy according to the international PISA study. (Programme for International Student Assessment). The study assesses the ability of 13-year-olds to apply the knowledge, skills and actions acquired at school to a wide range of life tasks in various fields of human activity as well as in interpersonal communication and social relationships [2].

Reading literacy is the active thinking activity of reading, accompanied by a specific set of tasks aimed at developing cognitive and functional skills. When learning a foreign language, it is possible to form reading literacy in the same way as when learning a native language. The same skills are formed when working with foreign-language texts as when reading texts in the mother tongue (readability, literacy, ability to formulate one's speech clearly and logically, analysis, etc.). However, a distinctive feature of reading literacy formation in English lessons is a different linguistic environment, one that is completely unfamiliar to students. For this reason, the process of developing foreign language reading literacy is longer and more complex as compared to the development of reading literacy in the mother tongue [3].

The authors conducted a comparative analysis of the "Excel for Kazakhstan" and "English Plus for Kazakhstan" textbooks for Grades 5-7 to identify the presence of tasks for the development of reading literacy.

The study of scientific sources on the comparative analysis of teaching-learning complexes (LTCs) has shown many criteria by which it is possible to evaluate them. Based on the "checklist" method [4] of foreign language textbook analysis in the words of McGrath, further developed by B. Tomlinson [5], criteria were selected for a comparative analysis of "Excel for Kazakhstan" textbooks. [6] and "English Plus [7] for Grades 5-7 on the presence of tasks for developing reading literacy skills (Table 1).

Table 1

Criteria for comparative analysis of the Excel for Kazakhstan and English Plus textbooks for grades 5-7 for identifying tasks aimed at developing reading literacy.

Context analysis criteria	Quantitative analysis criteria	Qualitative analysis criteria
<i>Criterion 1. Relevance of the texts in the textbook to the CEFR level of English proficiency of secondary school students in grades 5-7</i>	<i>Criterion 3. Number of tasks aimed at developing reading literacy in relation to the total number of tasks</i>	<i>Criterion 6. Use of different reading strategies at all levels of textual work.</i>
<i>Criterion 2. Existence/absence of methodological support for teachers (presentation of foreign language teaching methods in the course, table of contents, lesson recommendations, reference material)</i>	<i>Criterion 4. Correlation of text types: fiction, journalism, science or official business</i>	<i>Criterion 7. Provision of tasks aimed at developing reading skills with elements of student support (different font, tables, diagrams, transcription, availability of vocabulary).</i>
	<i>Criterion 5. Ratio of pre-reading, while-reading, and post-reading tasks.</i>	<i>Criterion 8. Linking reading tasks to students' life experiences</i>

Let's take a closer look at each of the criteria. Я. McGrath in his writings stressed the importance of contextual analysis of the textbook, where special attention should be paid to students' needs [4, p. 18]. The textbook should also be appropriate for the age of students and the level of English proficiency. Therefore, in addition to a comparative analysis of the tasks aimed at developing reading literacy, a comparative analysis of textbooks on general criteria of correspondence to the level of students and the educational programme in the subject must also be conducted.

The first criterion we developed for assessing tasks aimed at developing reading, we chose: the relevance of the texts in the textbook to the English language proficiency of students in years 5-7 of general secondary school according to the CEFR. This criterion will allow us to identify whether the texts are appropriate to the students' language level and meet their needs. The Common European Framework of Reference for Languages (CEFR) [8] was used to determine the perceived level of English language proficiency. When defining the level the authors also referred to the Instructional-methodical letter "On the peculiarities of the educational process in secondary educational organizations of the Republic of Kazakhstan in the academic year 2022-2023". [9]. As pupils of 5th-7th grades study English for 3 hours a week in one academic year, the level of English of students in 5th-6th grades should correspond to A2, and in 7th grade to B1 according to CEFR. At this stage, students will be able to describe processes and discuss a topic using basic language that applies in everyday life, but also to use academic language in tasks that require them to use terminological vocabulary and to study and work with a scientific text.

Analysis of textbooks "Excel for Kazakhstan" and "English Plus" for grade 5 showed that in "Excel for Kazakhstan" 50 out of 54 texts correspond to level A2, in "English Plus" 35 out of 54 texts. These indicators show that in both textbooks a sufficient number of tasks corresponds to the language level of pupils (the data is presented in Figure 1).

An analysis of texts from the textbooks "Excel for Kazakhstan" and "English Plus" for 6th grade showed that in the first textbook out of 54 texts 41 correspond to the level A2, while in the second textbook out of 54 texts only 25 correspond to the required language level of students (A2) (the data is shown in Figure 1).

An analysis of texts from the textbooks "Excel for Kazakhstan" and "English Plus" for grade 7 showed that in the textbook, 43 of 54 texts correspond to the B1 level, while in the second textbook there is a shortage of texts that correspond to the B1 level (27 of 54 texts). (The data is presented in Figure 1).

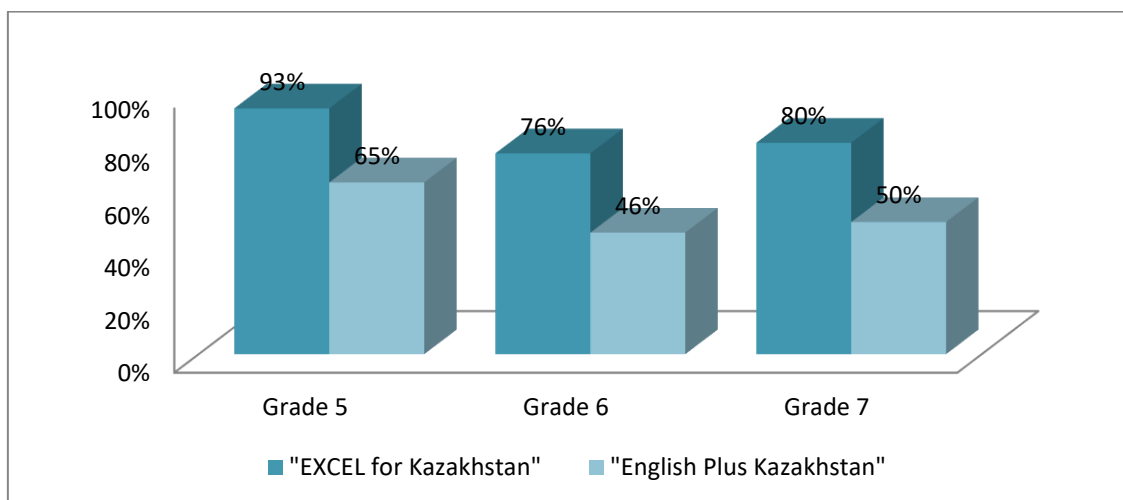

Figure 1 – The texts in the "Excel for Kazakhstan" and "English Plus" textbooks compare with the English language proficiency of students in grades 5-7 according to the CEFR.

In the second stage, criteria were developed for a quantitative analysis of the textbook, namely identifying

- the number of tasks aimed at developing reading literacy in relation to the total number of tasks;
- ratio of types of texts: fiction, journalism, science, or official business;
- ratio of pre-reading, while-reading, and post-reading tasks.

The quantitative analysis revealed that Excel for Kazakhstan paid more attention to reading skills than English Plus for Kazakhstan, which was 42% (or 203 out of 486 tasks) of the total number of tasks in the former and 31% (or 157 out of 504 tasks) in the latter, respectively (Figure 2-3). This figure indicates that both textbooks pay sufficient attention to reading skills in relation to other speech skills.

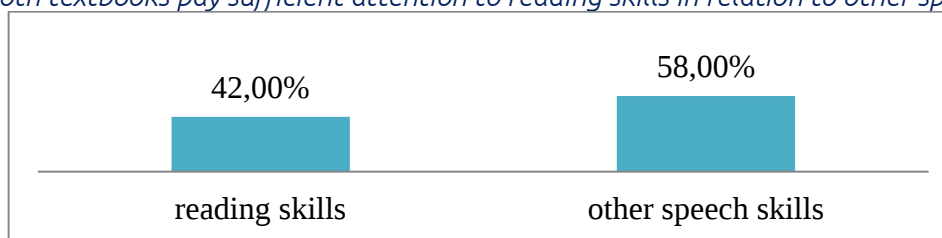

Figure 2 – Number of tasks aimed at developing reading literacy in relation to the total number of tasks in the "EXCEL for Kazakhstan" textbook for grade 5

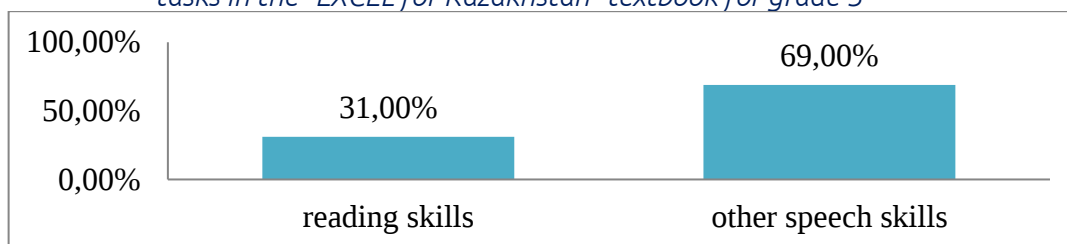

Figure 3 – Number of tasks aimed at developing reading literacy in relation to the total number of tasks in the "English Plus Kazakhstan" 5th grade textbook

Also, the Excel for Kazakhstan textbook contains a higher percentage of different types of text that are integrated with other subjects (Figures 4-5).

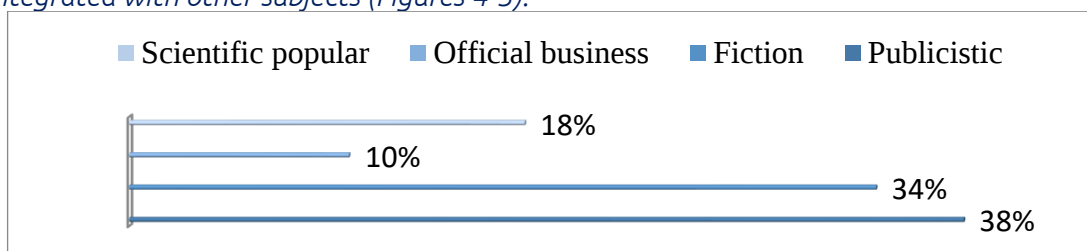

Figure 4 - Correlation of text types: fiction, publicistic, science or official business in the "Excel for Kazakhstan" textbook for grade 5

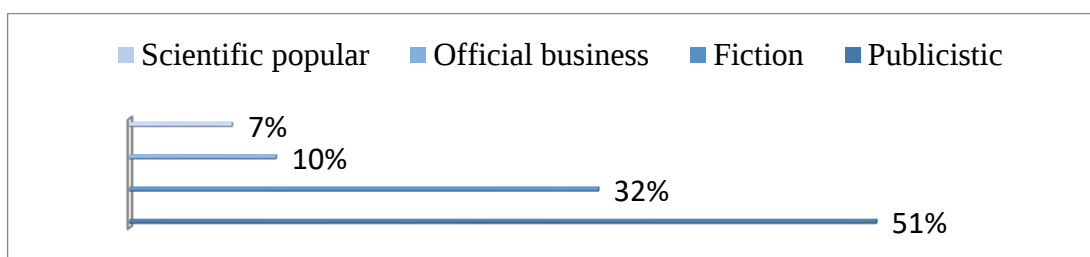

Figure 5 - Correlation of text types: fiction, publicistic, science or official business in the "English Plus Kazakhstan" textbook for grade 5

The Excel for Kazakhstan textbook has a more even distribution of tasks by level of textual work (Figure 6-7).

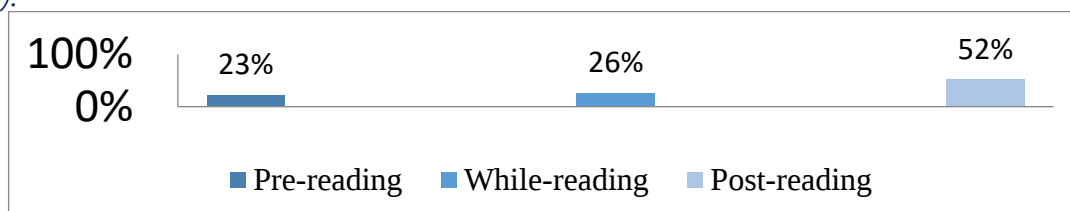

Figure 6 - Ratio of pre-reading, while-reading and post-reading tasks in the "Excel for Kazakhstan" textbook for grade 5

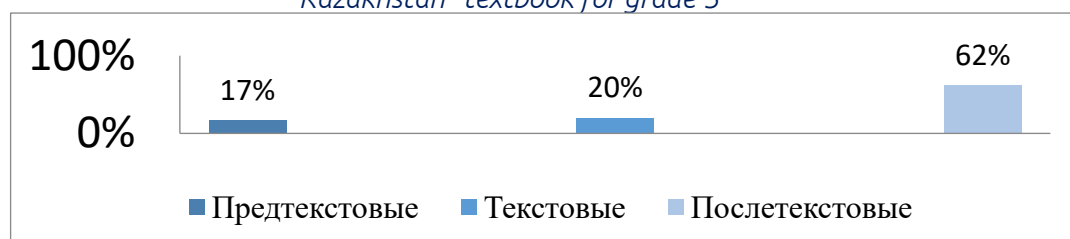

Figure 7 - Ratio of pre-reading, while-reading and post-reading tasks in the "English Plus Kazakhstan" textbook for grade 5

Further criteria were developed for the qualitative analysis of the textbook, namely:

- Using different reading strategies for all levels of text work.
- Provision of tasks aimed at developing reading skills with student support elements (different font, tables, diagrams, transcription, availability of vocabulary).
- linking reading tasks to students' life experiences.

At this stage, the textbooks for grades 6-7 were examined as a result.

The texts of both textbooks are closely related to the daily life of students, but in the «Excel for Kazakhstan» the topics of texts are more diverse. Also «Excel for Kazakhstan» is distinguished by the presence of support elements for students at each stage of work with the text (presence of a dictionary of terms before each text, illustrations, words in bold font, tables and diagrams in tasks) (see Table 2).

Table 2

Qualitative Comparative Data of "EXCEL for Kazakhstan" and "English Plus for Kazakhstan" textbooks Grade 6-7.

Criteria	"EXCEL for Kazakhstan" for grade 6-7	"English Plus for Kazakhstan" для 7 класса
Criterion 6. Use of different reading strategies at all levels of text processing.	The textbook presents different types of reading strategies at all levels of text processing. In each sub-module, emphasis is placed on the formation of the reader's literacy. Texts carry a sufficient semantic burden for students. Distinguished by the variety of topics and integrated with other subjects. Most often used such reading strategies as: - Brainstorming	The textbook presents various types of reading strategies at all levels of working with text. Not every submodule focuses on the formation of reading literacy; most often, attention is paid to reading only in a few submodules of the entire Module. The texts are quite easy to understand and do not carry a heavy semantic load. The most commonly used reading strategies are:

	- Skimming - Scanning - Refutation or acceptance of the allegation	- Updating previous knowledge on the topic - Scanning - Refutation of the statement or agreement with it - Clarifying questions
Criterion 7. Provision of tasks aimed at developing reading skills with elements of student support (different font, tables, diagrams, transcription, availability of a dictionary).	Each text is accompanied by a glossary of terms with translation into three languages and transcription, all texts are equipped with colorful illustrations. Some tasks contain diagrams and tables, as well as examples of execution.	The texts are not provided with a short dictionary of terms with transcription and translation. All texts are also equipped with bright and colorful illustrations. Tasks contain schematic elements and tables.
Criterion 8. The relationship of tasks for the development of reading literacy with the life experience of students	Most of the texts are integrated with other subjects, and are also related to the life experience of students, as they include every day, social, cultural topic.	In this teaching material, the texts are closely related to the daily life of students, which provides a better understanding of the topics they are studying.

Thus, criteria for comparative analysis of textbooks were developed, which were divided into three thematic groups (contextual, quantitative and qualitative analysis). According to the developed criteria, the group conducted a comparative analysis of the teaching materials "Excel for Kazakhstan" and the teaching materials "English Plus" for grades 5-7 for the presence of tasks for the development of reading literacy.

References

1. Nurieva, I. N. Formation of reader literacy in the English lesson as a component of functional literacy on the example of non-continuous texts / I. N. Nurieva // Modern problems of philology and methods of teaching languages: questions of theory and practice: collection of materials of the VI International Scientific and Practical Conference, Yelabuga, October 21, 2022 / Kazan (Volga Region) Federal University, Yelabuga Institute. - Elabuga: Kazan (Volga Region) Federal University, Elabuga Institute, 2022. - p.185-186.
2. PISA. Draft Analytical Framework / URL: <https://www.oecd.org/pisa/publications/pisa-2021-assessment-and-analytical-framework.htm>
3. Malysheva, K. A. Formation and evaluation of functional literacy in English lessons for primary school students / K. A. Malysheva, V. N. Yurgenson // Mentor. - 2022. - No. 3. - S. 20-24.
4. McGrath, I. Materials evaluation and design for language teaching. - Edinburgh: Edinburgh University Press. - 2006. -307 p.
5. Tomlinson, B. Materials evaluation // In B. Tomlinson (Ed.), Developing materials for language teaching (15-36). - London: Continuum. - 2003. -445 p.
6. Evans V., Dooley J., Obee B. Excel for Kazakhstan. Grade 7. Student's book. / Express Publishing, 2017. — 168 p.
7. Wetz B., Pye D. English Plus for Kazakhstan (Grade 7) Student`s Book Student`s Book. / Oxford University Press, 2018.
8. Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, teaching, assessment. — 2011. [Интернет ресурс] – режим доступа: <http://ebcl.eu.com/wp-content/uploads/2011/11/CEFR-all-scales-and-all-skills.pdf>
9. Instructive-methodical letter "On the features of the educational process in the organizations of secondary education of the Republic of Kazakhstan in the 2022-2023 academic year." - Nur-Sultan: non-commercial State Corporation named after I. Altynsarin, 2022. - 320 p.

Sociological sciences

ARGUMENTS FOR AND AGAINST THE PRESERVATION OF CULTURAL HERITAGE DURING THE WAR

Aliya Mursalova

Ph.D., Azerbaijan Institute of Theology

ORCID ID: 0000-0001-7806-8353

SAVAŞ SIRASINDA KÜLTÜREL MİRASIN KORUNMASI LEHİNDE VE ALEYHİNDE ARGÜMANLAR

Aliye Mürselova

Doktora, Azerbaycan İlahiyat Enstitüsü

ORCID ID: 0000-0001-7806-8353

Abstract

Cultural legacy encompasses a society's historical, artistic, architectural, and archaeological assets. The preservation of this history is critical for the continuance of a society's identity and culture. At the same time, cultural heritage may help economic activity like tourism.

Furthermore, cultural heritage, through features such as culture and art, may benefit people's mental health. Human health and cultural heritage are also intertwined. Cultural heritage preservation, in particular, is critical for a healthy environment and quality of life. Cultural heritage loss or damage can have a negative influence on human health owing to environmental issues and urban deterioration. Furthermore, the preservation of cultural assets might help to promote social cohesion and bonds.

Battlefields pose significant dangers to the preservation and upkeep of cultural assets. Many heritage sites, including historic buildings, monuments, museums, libraries, and other valuable cultural assets, can suffer destruction as a result of wars, conflicts, and other conflicts. Such degradation can result in the loss of not just cultural legacy, but also of connection to a society's history, identity, and cultural richness. As a result, cultural heritage conservation is a significant concern at any stage of the battle. Conservation efforts include physical and digital protection of history, repair and reconstruction, education, awareness raising, and promotion of cultural events. Contributing to such activities is critical for preserving cultural heritage and mitigating the devastation caused by conflict.

Özet

Kültürel miras, bir toplumun geçmişinden gelen tarihi, sanatsal, mimari ve arkeolojik varlıkları içerir. Bu mirasın korunması ve yaşatılması, bir toplumun kimliğinin ve kültürünün devamlılığı için önemlidir. Aynı zamanda, kültürel miras turizm gibi ekonomik faaliyetlere de katkıda bulunabilir.

Ayrıca kültürel miras kültür ve sanat gibi unsurlarla insanların ruhsal sağlığına katkıda bulunabilir. İnsan sağlığı ve kültürel miras arasında bir bağlantı da vardır. Özellikle, kültürel mirasın korunması ve yaşatılması, sağlıklı bir çevre ve yaşam kalitesi için önemlidir. Kültürel mirasın yok olması veya zarar görmesi, çevresel etkiler ve kentsel bozulmalar nedeniyle insan sağlığına olumsuz etkileri olabilir. Ayrıca, kültürel mirasın korunması, toplumsal dayanışma ve sosyal bağların güçlenmesine de katkıda bulunabilir.

Savaş alanları, kültürel mirasın korunması ve sürdürülmesi için büyük tehditler oluşturur. Savaşlar, çatışmalar ve diğer çatışmalar, tarihi binalar, anıtlar, müzeler, kütüphaneler ve diğer önemli kültürel varlıklar dahil olmak üzere birçok mirasın zarar görmesine neden olabilir. Bu tür zararlar, yalnızca kültürel mirası kaybetmekle kalmaz, aynı zamanda bir toplumun tarihi, kimliği ve kültürel zenginliği ile bağlantısını kaybedebilir. Bu nedenle, kültürel mirasın korunması, savaşın herhangi bir safhasında önemli bir konudur. Koruma faaliyetleri, mirasın fiziksel ve dijital korunması, restorasyonu ve tekrar inşası, eğitim, bilinçlendirme ve kültürel faaliyetleri teşvik etmek gibi farklı alanlarda yapılabilir. Bu tür çabalara katkıda bulunmak, kültürel mirası korumak ve savaşın yıkıcı etkilerini azaltmak için önemlidir.

Keywords: cultural heritage, architecture, human life, monument, culture, war
Anahtar Kelimeler: kültürel miras, mimarlık, insan yaşamı, anıt, kültür, savaş

Kültürel miras, binalar ve anıtlar, eserler ve sanat koleksiyonları, kitaplar ve el yazmaları, emanetler ve diğer birçok öge gibi taşınır ve taşınmaz, somut veya soyut nesneleri içerebilir.¹ Kültürel mirasın korunması ve geliştirilmesi, bir topluluğun kültürel kimliğinin, tarihi konumunun ve turizminin desteklenmesi ile ilgilidir. Ancak, kültürel mirası korumak ve restore etmek için insanlar ve önemli kuruluşlar yakın işbirliği içinde çalışmalıdır. Kültürel mirasın korunması ve geliştirilmesi, kültür tarafından kaydedilen ve her insana bir şeyler sunan bir şeydir. Bu nedenle kültürel mirasın korunması ve geliştirilmesi, tarihi ve manevi zenginliğimizin artması ve yeni nesillere daha kusursuz bir gelenek sunulması açısından önemlidir. Kültürel mirasın korunması, insanlığın tarihi, kültürü ve sanatı ile ilgili kaynakların, anıtların, geleneklerin ve sembollerin kamusal, kültürel ve tarihi mirasının korunması ve sürdürülmesi anlamına gelir. Kültürel mirasın korunması birkaç nedenden dolayı önemlidir:

1. Tarihi ve kültürel kaynakların kaybolmaması: İnsanlığın tarihi ve kültürel mirasının bir bölümünün kaybının önlenmesi. Bu önlemler arasında şunlar yer alabilir:

1.1 Koruma: Tarihi ve kültürel kaynakların korunması, kaybolmalarını önlemenin en etkili yoludur. Bu, yapıların korunması, bakımının yapılması ve restorasyonunun gerçekleştirilmesi anlamına gelir.

1.2. Dijitalleştirme: Tarihi ve kültürel kaynakların dijital olarak kaydedilmesi, belgelenmesi ve paylaşılması, kaybolmalarını önleyebilir. Bu, özellikle dijital teknolojilerin gelişmesiyle daha da önem kazanmıştır.

1.3. Eğitim: Tarihi ve kültürel kaynakların korunması konusunda toplumu bilinçlendirmek, gelecek nesillerin bu kaynaklara sahip çıkması için önemlidir. Eğitim kurumları, müzeler, seminerler ve benzeri etkinlikler bu konuda farkındalık yaratmak için kullanılabilir.

1.4. Yasal koruma: Tarihi ve kültürel kaynakların yasal olarak korunması, kaybolmalarını önlemek için önemlidir. Bu, yasal düzenlemeler ve denetimler yoluyla gerçekleştirilebilir.

1.5. Turizm: Turizm, tarihi ve kültürel kaynakların korunması için bir fırsat olabilir. Ancak, turizmin kontrolsüz bir şekilde yapılması, kaynakların zarar görmesine neden olabilir. Bu nedenle, turizm faaliyetleri yasal düzenlemeler ve denetimler çerçevesinde gerçekleştirilmelidir.

2. Köklü bir kültürün gelişiminin korunması: Bir ülkenin veya bir halkın mevcut durumundan önceki kültürüne bakılmasını ve değerlerinin, sanatının, geleneklerinin ve daha birçok noktasının anlaşılmasını sağlar. Köklü bir kültürün gelişiminin korunması, birçok faktöre bağlıdır. Bunlar arasında şunlar yer alabilir:

2.1. Tarihi ve kültürel mirasın korunması: Köklü bir kültür, tarihi ve kültürel mirasının korunması ile başlar. Tarihi ve kültürel miras, geçmiş nesillerden gelecek nesillere aktarılan ve kültürün temel taşlarından biridir. Tarihi ve kültürel mirasın korunması, geçmişin ve kültürün geleceğe aktarılmasını sağlar.

2.2. Eğitim: Eğitim, kültürün geleceğinin şekillenmesinde önemli bir rol oynar. Köklü bir kültürün gelişiminin korunması için eğitim sisteminin, kültürel değerlere uygun olması gereklidir. Eğitim, kültürel değerlerin gelecek nesillere aktarılmasını sağlar.

2.3. Kültürel etkinlikler: Kültürel etkinlikler, kültürün geleceğinin şekillenmesinde önemli bir rol oynar. Köklü bir kültürün gelişiminin korunması için kültürel etkinliklerin, kültürün değerlerine uygun olması gereklidir. Kültürel etkinlikler, kültürel değerlerin korunmasını ve gelecek nesillere aktarılmasını sağlar.

2.4. Sanat: Sanat, kültürün geleceğinin şekillenmesinde önemli bir rol oynar. Köklü bir kültürün gelişiminin korunması için sanatın, kültürel değerlere uygun olması gereklidir. Sanat, kültürel değerlerin ifadesi ve gelecek nesillere aktarılmasını sağlar.

2.5. Yerel toplulukların katılımı: Köklü bir kültürün gelişiminin korunması için yerel toplulukların katılımı önemlidir. Yerel topluluklar, kültürel değerleri korumak için aktif bir rol oynayabilirler. Yerel toplulukların katılımı, kültürün geleceğinin şekillenmesinde önemli bir faktördür.

3. Toplumun kültürel çeşitliliğinin korunması: Farklı kültürlerin mirasçıları olduğumuzu ve her birinin kendine özgü kültürel değerleri ve sanatları olduğunu gösterir. Bu, dünya nüfusunun birbirine bağlılığını ve küresel kültürün gelişimini sağlar. Toplumun kültürel çeşitliliğinin korunması, farklı kültürlerin ve toplulukların değerlerinin, inançlarının, geleneklerinin ve yaşam tarzlarının saygı görmesini

¹ Techera, "Protection of Cultural Heritage in Times of Armed Conflict: The International Legal Framework Revisited", 2007, 3

ve korunmasını sağlar. Toplumun kültürel çeşitliliği, her bir bireyin farklı dünya görüşleri, düşünceleri ve deneyimleri ile birlikte bir zenginlik oluşturur. Bu nedenle, kültürel çeşitliliğin korunması, toplumun bir arada yaşama, anlayış, saygı ve hoşgörü duygularının gelişmesini sağlar. Kültürel çeşitliliğin korunması için şu faktörlerin göz önünde bulundurulması gereklidir:

3.1. **Kültürler arası diyalog ve anlayış:** Kültürel çeşitliliğin korunması, farklı kültürler arasındaki diyalog ve anlayışın geliştirilmesini gerektirir. Farklı kültürler arasında anlayış ve saygı duygularının gelişmesi, kültürlerin birbirlerine karşı önyargılarını kırmaya yardımcı olur.

3.2. **Eğitim:** Eğitim, kültürel çeşitliliğin korunmasında önemli bir role sahiptir. Eğitim sistemi, farklı kültürlerin değerlerine uygun olmalı ve öğrencilere kültürel çeşitliliğin önemini öğretmelidir.

3.3. **Kültürel etkinlikler:** Kültürel etkinlikler, farklı kültürler arasındaki diyalogu ve anlayışı artırmak için önemlidir. Kültürel etkinlikler, farklı kültürlerin tanıtılmasına ve öğrenilmesine yardımcı olur.

3.4. **Medya:** Medya, kültürel çeşitliliğin korunmasında önemli bir rol oynar. Medya, farklı kültürlerin tanıtılmasına ve toplumun kültürel çeşitliliğinin önemine dikkat çekmeye yardımcı olabilir.

3.5. **Yasal düzenlemeler:** Yasal düzenlemeler, kültürel çeşitliliğin korunması için önemlidir. Yasal düzenlemeler, farklı kültürlerin saygı görmesini ve korunmasını sağlayabilir.

4. **Turizm ve toplumun kültürel gelişimi:** Turizm alanında önemli bir rol oynar ve farklı kültürlerin zenginliklerini insanlara sunar. Ayrıca kültürel mirasın korunması, insanların tarih ve kültür hakkında bilgi edinmelerine ve kültürel ilerleme için önemli olan kültürel değerlere saygı duymalarına yardımcı olur. Turizm, sadece bir ekonomik faaliyet olarak değil, aynı zamanda kültürel mirasın korunması ve toplumun kültürel gelişimi açısından da önemlidir. Turizm sayesinde, toplumların kültürel çeşitliliği ve benzersizlikleri ziyaretçilere sunulabilir ve kültürel mirasın korunması teşvik edilebilir. Turizm, kültürel etkileşimleri teşvik eder ve insanlar arasında anlayış ve saygıyı artırır. Turistler, farklı kültürleri ve gelenekleri deneyimleyerek kültürel farkındalıklarını artırabilirler. Bu da toplumun kültürel gelişimine katkı sağlar. Turizm aynı zamanda kültürel mirasın sürdürülebilirliğine de katkı sağlayabilir. Turizm sayesinde, turistik bölgelerin ve tarihi mekanların korunması ve restorasyonu finanse edilebilir. Ayrıca, turistlerin ilgisi sayesinde yerel toplumlar, kültürel miraslarının korunması ve gelecek nesillere aktarılması konusunda daha fazla bilinçlenirler. Ancak, turizmin kültürel mirasa olan etkileri sadece pozitif değildir. Turizm, yerel kültürlerin ticarileştirilmesine yol açabilir ve kültürel kimliklerin kaybolmasına neden olabilir. Ayrıca, turistlerin sayısının fazla olması ve ziyaretçi akışının kontrolsüz olması, tarihi mekanların ve kültürel mirasların yıpranmasına veya zarar görmesine neden olabilir.

Kültürel mirasın yok edilmesi yeni bir şey değil. Ancak bağlantılı dünyamız, bugün miras alanlarının yok edildiği sahnelerin gazetelerimizi ve televizyon ekranlarımızı daha önce hiç olmadığı kadar doldurması anlamına geliyor. Kültürel miras, bir toplumun veya kültürün tarihsel ve kültürel olarak kendini ifade etmesine yönelik tüm anıtlar, inançlar, yaşam biçimleri, edebiyat, müzik, sanat, mimari, mitolojik felsefe ve diğer alanlar dahil olmak üzere birçok faaliyet ve değer bütünlüğünü ifade eder.² Ayrıca kültürel miras, bazen bir ülkenin, bir halkın veya bir dinin birleşik etkisinden kaynaklanan etkilere, geleneklere, sanatlara ve tarihi sembollere atıfta bulunur. Kimileri için küçük bir kültürel anıt, kimileri için ise ulusal kültürün veya dünya kültürünün bir parçası anlamına gelebilir. Kültürel miras, bir toplumun mevcut tarihi, dini, edebiyatı, sanatı, mimarisi veya diğer sanat formlarının mevcut durumunu öğrenmeyi ve anlamayı mümkün kılan, insanların tarihi ve kültürünün hikayesini ve öğrenilmesini içerir. Kültürel mirasın temel işlevleri, insanlar arasında bağlantılar, tarihsel bağlar ve manevi bağlar oluşturmak, ulusal veya bölgesel bir kültürü ifade etmek, tarih, sanat, müzik ve kültürü öğretmek ve tanıtmaktır.

Savaş alanları, kültürel mirasın korunması ve sürdürülmesi için büyük tehditler oluşturur. Savaşlar, çatışmalar ve diğer çatışmalar, tarihi binalar, anıtlar, müzeler, kütüphaneler ve diğer önemli kültürel varlıklar dahil olmak üzere birçok mirasın zarar görmesine neden olabilir. Savaşlar sırasında kültürel mirasın zarar görmesi, dünya çapında bir sorun olarak kabul edilir. Özellikle savaş alanlarındaki saldırılar, yeraltı ve yerüstü yapıları, antik kalıntıları, arkeolojik siteleri ve diğer tarihi eserleri ciddi şekilde etkileyebilir. Binaların ve şehirlerin yerle bir edilmesi muharebe operasyonlarının her zaman kaçınılmaz bir parçası olmuştur ve geçmişin sapan ve oklarından günümüzün daha yıkıcı silahlarına kadar durum büyük ölçüde şiddetlenmiştir. Şehirler yok olabilir, kıtalar harap olabilir. Bu hasar, bölge kazanmak, tarihi silmek veya düşmanı kökünden kazımak için yapılan askeri manevraların veya düşmanın savaş kabiliyetini yok etme arzusunun doğrudan sonucudur. Ganimetlerin bölünmesi de bir rol oynar. Ancak, düşman bir halkın veya ulusun kültürel kalıplarını yok etmenin, hükmetmenin, terörize etmenin, bölmenin veya tamamen yok etmenin araçları olan mimariye karşı her zaman başka bir savaş sürüyordu.

² Silverman, *Cultural Heritage and Human Rights*, 2007, 3

Buradaki amaç, çoğu zaman herhangi bir cephe hattından uzak bir taktik olan karşı orduyu ezmek, yani etnik temizlik veya soykırım yapmak veya galip gelenin çıkarları doğrultusunda tarihi yeniden yazmak değildir. Burada mimarlık totemik bir nitelik kazanır. Örneğin bir cami sadece bir cami değildir, düşmanlarının yok edilmesi için işaretlenmiş bir topluluğun varlığını temsil eder; Bir kütüphane ya da sanat galerisi, tarihsel belleğin bir izi, geçmişe uzanan ve geleceğini meşrulaştıran belli bir toplumun varlığının kanıtıdır. Bu koşullar altında, belirli bir anlamı olan yapılar ve yerler, bilinçli olarak unutulmak üzere seçilir. Mimari ve mekansal hafızaların, tarihin ve kimliğin silinmesinin - zorla unutulmanın - amaçlandığı çatışmalarda belirli bina tiplerinin veya mimari geleneklerin aktif ve sıklıkla sistematik bir şekilde yok edilmesidir. Bu binalara askeri hedeflerin yolu üzerinde oldukları için saldırılmaz: muhripler için hedeflerdir.

Bu tür zararlar, yalnızca kültürel mirası kaybetmekle kalmaz, aynı zamanda bir toplumun tarihi, kimliği ve kültürel zenginliği ile bağlantısını kaybedebilir. Bu nedenle, kültürel mirasın korunması, savaşın herhangi bir safhasında önemli bir konudur. Koruma faaliyetleri, mirasın fiziksel ve dijital korunması, restorasyonu ve tekrar inşası, eğitim, bilinçlendirme ve kültürel faaliyetleri teşvik etmek gibi farklı alanlarda yapılabilir. Bu tür çabalara katkıda bulunmak, kültürel mirası korumak ve savaşın yıkıcı etkilerini azaltmak için önemlidir.

Kültürel mirasın zarar görmesi pek çok durumda meydana gelebilir. Ana durumlar şunlardır:³

1. Doğal afetler: Fırtınalar, depremler, yangınlar ve seller kültürel mirasa zarar verebilir. Deprem, birçok tarihi bina ve anıtın hasar görmesine neden olabilir. Özellikle eski yapılar, yapısal açıdan güçlü olmadıkları için yıkılabilir veya büyük hasar alabilirler. Sel ve yangın gibi doğal afetler de tarihi binaların hasar görmesine neden olabilir. Sel suları, tarihi binaların alt katlarını veya temellerini sular altında bırakarak hasar verirken, yangın tarihi yapıların içindeki eserleri ve belgeleri yok edebilir. Doğal afetler ayrıca müzeler, kütüphaneler ve diğer kültürel miras alanlarına da zarar verebilir. Su baskınları, müzelerin veya kütüphanelerin içindeki nadir kitaplar, resimler, heykeller ve diğer eserlerin zarar görmesine neden olabilir. Ayrıca, doğal afetler sonrasında, tarihi binaların veya müzelerin çevresindeki arkeolojik alanlar da hasar görebilir veya yok olabilir. Doğal afetlerin kültürel mirasa verdiği zararlar, kayıp tarihi ve kültürel değerleri geri kazanmak için zaman ve kaynak gerektirir. Bu nedenle, doğal afetlere karşı hazırlıklı olmak ve kültürel mirasın korunması için uygun tedbirler almak önemlidir.

2. İnsan hatası: Kültürel kaynaklar inşaat sırasında veya başka bir şekilde tehlikeye girebilir. Parçalanmış anıtlar, onarımlar sırasında hasar gören heykeller veya kötü restore edilmiş freskler gibi kültürel kaynaklar bu kategoriye girer. Yanlış restorasyon çalışmaları, yanlış kullanım, ihmaller veya sabotaj gibi nedenlerle, tarihi binalar, anıtlar ve diğer kültürel miras alanları zarar görebilir veya tamamen yok olabilir. Örneğin, tarihi binaların yanlış restorasyonu, binaların aslına uygun olmayan şekillerde yeniden inşa edilmesine neden olabilir. Bu durum, binaların tarihi dokusunun bozulmasına ve orijinal tasarımının kaybolmasına yol açabilir. İhmaller ve yanlış kullanım da tarihi binalara veya anıtlara zarar verebilir. Örneğin, tarihi bir kilisenin gerektiği şekilde bakımı yapılmazsa veya orijinal tasarımına uygun olmayan şekillerde kullanılırsa, binanın tarihi dokusu bozulabilir veya hasar görebilir. Sabotaj da kültürel mirasa zarar verebilir. Özellikle savaş veya siyasi nedenlerle yapılan sabotaj eylemleri, tarihi binaların veya anıtların tamamen yok olmasına neden olabilir. İnsan hatası sonucu kültürel mirasa verilen zararlar genellikle geri dönüşümsüz olabilir. Bu nedenle, kültürel mirasın korunması için gereken özeni göstermek ve kültürel mirasa zarar verebilecek insan hatalarını önlemek çok önemlidir.

3. Silahlı savaş ve çatışmalar: Silahlı çatışmalar, kültürel mirasa verilen en büyük zararlardan biridir. Savaş alanları, antik şehirler, tarihi binalar, anıtlar, müzeler ve diğer kültürel miras alanları, çatışma bölgelerinde bulunuyorsa, büyük riske maruz kalırlar. Silahlı çatışmaların kültürel mirasa verdiği zararlar şunları içerebilir:

3.1. Yıkım ve hasar: Silahlı çatışmalar, tarihi binaların, anıtların, müzelerin ve diğer kültürel miras alanlarının yıkımına veya hasarına neden olabilir. Bombalama, topçu ateşi, roketatar saldırıları ve diğer silahlı eylemler, tarihi yapıların tamamen yok olmasına veya büyük hasar görmesine neden olabilir.

3.2. Talan: Silahlı çatışmaların bir diğer etkisi, tarihi binaların, anıtların ve müzelerin talan edilmesidir. Savaş sırasında, çatışma tarafları, tarihi yapıları ve müzeleri yağmalayarak, tarihi eserleri kaçıracak veya yok ederek tarihi mirasa zarar verirler.

3.3. Kayıp: Savaş, kültürel mirasın kaybına da neden olabilir. Savaş alanlarında bulunan tarihi binalar ve müzeler, çatışmalar sırasında tamamen yok olabilir veya kaybolabilir.

Silahlı çatışmaların kültürel mirasa verdiği zararların çoğu geri dönüşümsüzdür ve tarihi mirasın kalıcı kaybına neden olabilir. Bu nedenle, savaş sırasında kültürel mirasın korunması büyük önem taşır.

³ Tejjeler, *Preserving cultural heritage in times of conflict*, 2006, 133

Kültürel mirasın korunması, tarihi yapılara zarar vermeyecek şekilde düzenlenen ateşkeslerin sağlanması, tarihi binaların tahliyesi ve savaş sırasında müzelerin korunması gibi önlemlerle mümkündür.

4. Yıllar içinde kötüye kullanma veya siyasi amaçlarla kullanma: Kültürel kaynakların ve tarihi eserlerin çeşitli siyasi amaçlarla kullanılmasıdır. Kültürel mirasın korunması için önemli bir tehdit oluşturur. Bu durum, kültürel mirasın gerçek değerini kaybetmesine veya kültürel kimliği değiştirilmesine neden olabilir. Kültürel mirasın kötüye kullanımı, özellikle turizm sektöründe yaygın bir sorundur. Turistik alanlardaki tarihi binalar, anıtlar ve müzeler, ticari amaçlar için kullanılabilen ve kültürel mirasın özgün değeri yitirebilmektedir. Bu tür kullanım, kültürel mirasın özgün yapısının değiştirilmesine, aşırı ziyaretçi akışına, yapısal hasara ve özgün kimliğinin kaybına neden olabilir. Siyasi amaçlarla kültürel mirasın kullanımı ise, tarihi yapıların, anıtların ve müzelerin, bir siyasi ajandaya hizmet etmek için kullanılması anlamına gelir. Bu durum, kültürel mirasın özgün değerinin yitirilmesine ve kültürel kimliğin değiştirilmesine neden olabilir. Ayrıca, kültürel mirasın siyasi amaçlar için kullanılması, insanlar arasında ayrılık yaratabilir ve çatışmaya neden olabilir. Kültürel mirasın kötüye kullanımı veya siyasi amaçlarla kullanımı, kültürel mirasın kaybına neden olabilecek önemli bir tehdittir. Kültürel mirasın korunması, kültürel mirasın özgün yapısının korunması, kültürel kimliğin değiştirilmemesi ve kültürel mirasın ticari veya siyasi amaçlar için kullanılmaması gibi önlemlerle mümkündür.

Bizi araştırmamızda yalnız 3. ve 4. maddeler ilgilendiriyor. Savaş alanında tehlikeye yol açabilecek şekilde, askerleri veya yakındaki sivilleri korumak için kültürel mirasa zarar verilebilir. Aslında kültürel miras uluslararası hukukta korunmaktadır. Haaga Sözleşmesi, belirli koşullar yerine getirildiğinde (1954 ve 1999'da) kültürel mirasa zarar veren eylemlere resmi olarak izin Verdi (The Hague Convention). Şu sözleşme yalnızca kültürel mirasın korunmasına adanmış ilk uluslararası antlaşmadır. Sözleşme, üye devletleri çatışma sırasında mülke "saygı" ve "koruma" yükümlülüğü getirdi. Kültürel mirasa verilen herhangi bir zararın, hangi kişiye ait olursa olsun, tüm insanlığın kültürel mirasına zarar verdiğini belirterek, bu mirasın değerine de vurgu yaptı. Örneğin, mirası bir "askeri hedef" haline getirmek ve ona saldırmak, hiçbir "mümkün" alternatifin elde edemeyeceği bir avantaj sağlayacaktır. Bu, "mümkün" kelimesini anlamamıza bağlıdır, bu nedenle aşağıdaki yorumları göz önünde bulundurmak lazım:

İnsancıl bakış açısı, insanlara zarar verme olasılığını artıran herhangi bir seçeneğin "imkansız" olduğu yönündedir. Bunu göz önünde bulundurarak, Haaga Sözleşmesi esasen şunu zorunlu kılar: "Kültürel mirası korumak için elinizden gelen her şeyi yapın, insanları tehlikeye atmadığı sürece, bu durumda mirası uygun gördüğünüz herhangi bir şekilde kullanabilir/saldırabilirsiniz."

Savaş zamanı mirasın korunmasına yönelik birçok fırsat, askerler veya siviller için en azından bazı ek riskler oluşturabileceğinden, uygulamada, Sözleşmenin bu yorumu kapsamındaki mirasın korunması oldukça sınırlı olacaktır. "Hayata karşı taş" olarak da bilinen bu pozisyon, söz konusu insani duruşla paralellik göstermektedir.⁴ Benzer şekilde, buradaki insani durum şu ki, mirasa zarar vermekle insanlara zarar vermek arasında seçim yaparken asla ikincisini seçemeyiz. Önceliğimiz olabildiğince çok insana yardım etmek olmalıdır. Ancak o zaman mirasa verilen zararı en aza indirmenin yollarını düşünebiliriz. İnsancıl konumun öne çıkan bir argümanı, insanların her zaman mirasa üstün gelmesi gerektiğidir. Bu konuda basit bir anlayış, mirasın korunması için insan hayatının asla feda edilmemesi ve hatta tehlikeye atılmaması gerektiğidir.⁵

Bununla birlikte, mirasın korunması bazen insanlar için belirli askeri faydalar sağlayabilir. Örneğin, bir askeri güç başka bir ülkeyi işgal ediyor veya savaş yürütüyorsa:

- Mirasın korunması, yerel nüfusa psikolojik bir destek sağlayabilir. Zarar görmesine izin vermek, topluluklar arasında kargaşaya, huzursuzluğa ve en kötü ihtimalle artan şiddete yol açabilir. Örneğin, 2006'da Irak'ta El-Askari camisinin bombalanması, saldırgan baskı ve ölümlerde önemli bir artışa yol açtı.

- Mirasın korunması sivil-asker ilişkilerine de fayda sağlayabilir. Çatışma değerli anıtlara veya alanlara zarar verirse, yerel halk arasında düşmanlık ortaya çıkabilir. Alternatif olarak, bu tür zararları önleyen bir güç, insanlara saygı gösterir ve onların kalplerini ve akıllarını kazanabilir.

- Önemli anıtları ve binaları korumak hem birliklerin kendileri hem de kendi ülkelerindeki destekçileri için moral yükseltici olabilir.

- Son olarak, miras çatışmadan sonra barışı inşa etmek için önemli olabilir. Parçalanmış toplumsal kimliklerin yeniden şekillendirilmesinde önemli bir rol oynayabilir. Ayrıca ek turizm ve istihdam yoluyla toparlanmalarına ekonomik bir destek sağlayabilir.

⁴ Weiss and Connelly, "Protecting Cultural Heritage in War Zones, 2019, 1-17

⁵ Slim, Humanitarian Ethics. A guide to the morality of aid in war and disaster, 2015

Yukarıda belirtilen güç artırıcı faydaların tümü, kültürel mirasın korunmasının insan acısını ve hatta ölümü sınırlama ve önleme üzerinde olumlu bir etkiye sahip olabileceği anlamına gelir. Mirasın faydalarının olduğu yerde, savaşlar potansiyel olarak daha erken ve daha az kan dökülerek sona erebilir.

Miras değerinin gerekçelendirilmesi için güç arttırıcı bir argüman, uzun vadede daha fazla hayat kurtarmamızı sağlayacağı için mirası korumak için hayatı tehlikeye atabileceğimiz ve hatta öldürebileceğimizdir. Bununla birlikte, mirası korumak için insan hayatını feda etmeyi yalnızca güç artırıcı faydaları temelinde meşrulaştırmaya çalışan tutum, dar görüşlü olarak eleştirilebilir. Miras alınan değerler şunları içerir:

- Estetik değer – güzelliği veya görsel çekiciliği vardır;
- Hatıra değeri – bir kişi veya olayın kanıtı veya hatırası rolü vardır;
- Tarihsel değer – önemli tarihsel olaylar veya dönemler hakkında bilgi içerir;
- Bilimsel değer – bilim adamları veya diğer bilim insanları için yeni bilgiler üretme yeteneğine sahiptir;

• Ahlaki değer – etik ilişkiler yoluyla elde edilir (örneğin, korumayı hak eden veya bize önemli bir ders veren - geçmişteki hataların tekrarlanmasına karşı bir uyarı) veya dini bir yer veya eser olarak önemi, rolü olan birçok yaşam boyu çalışmanın doruk noktası olarak ruhsal deneyimlerde oynadığı rol önemlidir;

• Çağrışımsal/Sembolik değer – belirli idealler veya kavramlarla sembolik bağlantı yoluyla elde edilir.

İlginç bir şekilde, miras değeri gerekçelendirmesinin bir savunucusu, bu değerlerin yalnızca (insani konumla tutarlı olarak) değil, bazen insan hayatı kadar veya daha önemli olduğunu iddia edebilir. Bu nedenle, bu konum, bunu yapmak insanlara yalnızca riskler veya zararlar getirse bile, bazen mirası korumaya değer olabileceğini düşündürür. Diğer bir deyişle, antik bir arkeolojik alanı korumak için birkaç askerin hayatını feda etmesi, savaşı daha erken bitireceği veya çatışma sonrası toplumun ekonomisine fayda sağlayacağı için değildir. Bunun nedeni, ahlaki açıdan önemli olması veya ortak tarihimiz hakkında değerli bilgiler içermesidir.

Bu noktada "Tarihi, hatıra ya da çağrışımsal değerler, acı çekmekten kaçınmak ya da hayat kurtarmakla nasıl karşılaştırılabilir?" veya "Miras değerleri gerçekten onları korumak insanları korumaktan daha önemli olacak kadar değerli olabilir mi?" Sorulara cevap verebilmek için önce mirası canlarla karşılaştırmak gerekiyor. Kültürel mirasın korunması, hem barış zamanında hem de savaş zamanında insanların korunmasıyla çatışabilir. Örneğin, sınırlı kaynakları olan Fransa'nın parasını Notre Dame'ın restorasyonuna mı yoksa sağlık hizmetleri gibi kamu hizmetlerine mi harcadığını seçmek zorunda olduğunu gördünüz. Müttefik kuvvetlerin özellikle kanlı bir savaşı sona erdirmek için tarihi Manastırı yok etmeye karar verdiği II. Dünya Savaşı'ndaki Monte Cassino örneğini de düşünebiliriz. İnsanları mirasla karşı karşıya getiren bu gibi ikilemlerin çözülmesi zordur. Bazı insanlar, mirası korumanın potansiyel olarak insanlara zarar vermeyi haklı çıkarabileceğine inanıyor. Diğerleri, insanların refahının her zaman binaların refahından önce gelmesi gerektiğini savunarak aynı fikirde değil. Bununla birlikte, bu durum, ekonomik veya kalıtsal faydaların varlığı nedeniyle daha da karmaşık hale gelmektedir. Yukarıdakilerin hepsinden, bazen insanlara yardım etmenin en iyi yolunun önce mirasa yardım etmek olduğu sonucuna varılabilir.

O zaman "Miras değerleri insan hayatının değerinden daha ağır basabilir mi?" ve "Canlar ve sıradan taşlar arasındaki rekabette bazen taşlar gerçekten kazanıyor mu?"

İnsani koruma ve mirasın korunması arasındaki ilişkinin karmaşıklığı en iyi şekilde, mirasın yok edilmesinin stratejik ve taktiksel faydası ve savaşçıların iktidar mücadelelerinde 'şiddet kalıplarını' nasıl kullandıkları incelenerek keşfedilebilir. Bu yaklaşım, kültürel mirasın yok edilmesini daha geniş bir güvenlik bağlamında ele alır ve bu tür bir yıkımın şiddet stratejileri ve taktiklerinden oluşan bir dizi veya "repertuar" içindeki rolünü tanıyan bir perspektif olarak hareket eder.⁶ Bunlar arasında Nazilerin 1939-1945 yılları arasında Avrupa ülkelerini işgalleri sırasında yok ettikleri miras, Sovyetler Birliği yıllarında ateist liderler tarafından dini mabet ve objelerin tahrip edilmesi⁷ ve Ermeni saldırganların 1991 ve 2020 yılları arasında Karabağ ve Batı Azerbaycan'da yok ettiği dini-manevi miras sayılabilir.⁸

Son yıllarda dünya, kültürel mirasa karşı bazı yüksek profilli yıkım eylemlerine tanık oldu. Yıkılan bazı kültürel miraslara örnek olarak VII. yüzyılda Romalılar ve Slavlar tarafından inşa edilen Dubrovnik

⁶ Gutiérrez-Sanín and Wood, "What Should We Mean by 'Pattern of Political Violence'? Repertoire, Targeting, Frequency, and Technique", 2017, 20-41

⁷ Bevan, *The Destruction of memory. Architecture at war.* 2016, 12

⁸ Mamamdo, *Historical and religious monuments in the occupied territories of Azerbaijan*, 2019; Mursalova, "Şuşanın dini irsi: məscidləri, dini təhsili və ilahiyatçıları", 2022, 75-77

şehrinin 1991-1992 Yugoslav savaşında yıkılması, 1890 yılında Saraybosna'daki Vijecnica'nın (Ulusal Kütüphane) yıkılması, 1992'de Afganistan'da Bamiyan, 629'da kurulan Buda 2001'de Taliban tarafından yıkılması, Mali'deki Djinguereber camisi 2012'de 14. yüzyılda Ansar Dayne grubu tarafından saldırıya uğraması vb. örnek verebiliriz.⁹ Son olarak, 2015-2016'da Suriye'deki IŞİD, Palmira, Bel Tapınağı ve Baalşamin Tapınağı ile Irak, Ninova'daki antik Anıtsal Kemer'deki birkaç önemli yere saldırı ve ciddi şekilde hasar yetirdi. Uluslararası toplum, Palmira'nın yok edilmesine dehşetle tepki gösterdi. Ve son olarak son yıllarda dünya medyasında geniş yer bulan Rus-Ukrayna savaşında Ukrayna'nın maden mirasının yok edilmesi örneğini verebiliriz.¹⁰

Ne yazık ki Azerbaycan'ın Karabağ topraklarında otuz yıl boyunca kültür merkezleri, müzeler, camiler ve tapınaklar yok edildi. İşgal altındaki topraklarda ulusal ve dünya çapında 100.000'den fazla kültürel örnek yok edildi ve gasp edildi, 500'ün çoğu tarihi ve 100'den fazla arkeolojik eser, 22 müze tamamen veya kısmen yıkıldı. Mezar taşları, tapınaklar ve camiler üzerindeki yazılar değiştirildi ve bunun nedeni, saldırgan vandalların tarihi kendi yöntemleriyle silmek ve tahrif etmek niyetinde olmalarıydı.¹¹ Tıpkı bazı arkeologların bazen kendi siyasi ve ideolojik inançlarıyla uyuşmayan kanıtları kabul etmeyi reddetmeleri gibi, diğer durumlarda da kendilerine göre belirli bir geçmiş kavramını güçlendirmek için kanıtlar kasten vurgulanmıştır. Nitekim, mimari anıtlar ve arkeolojik alanlar gibi somut kültürel mirasa yönelik vandalizm, fitne, açgözlülük, siyasi protesto, dini hoşgörüsüzlük, yoksulluk ve daha birçok nedenin sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.

Kültürel mirasa yönelik saldırılar insanlara karşı şiddete yol açabilir. Önemli bir kültürel nesneye yönelik hem kasıtlı hem de kasıtsız (tali) hasar, saldırıdan sorumlu olan tarafa şiddetli direnişle sonuçlanabilir.¹² Kültürel nesneler veya topraklar üzerinde yargı yetkisi iddiasında bulunan bir hükümetin veya diğer tarafın meşruiyetini baltalamak için de mirasa saldırılabilir (mesela, Mescid-i Aksa). Bu saldırılar, siyasi veya etnik gruplar arasında iç çekişmeyi ve hatta iç savaşı kışkırtmak için intikam amaçlı şiddeti kışkırtmak için de kullanılabilir.¹³ Büyük kültürel miras alanlarının korunmasına yönelik evrenselci argümanlar, mirasın "insanlık için içsel değeri ve önemi" üzerine inşa edilmiştir ve yalnızca kaybedilen yaşamlara değil, aynı zamanda belirli kültürel miras alanlarına verilen evrensel değere yönelik herhangi bir iddia, onları çekici hedefler haline getirir. Dolayısıyla kültürel mirasın yok edilmesini insanların mirasından ayrılmaz hale getirebilir. Yaklaşım, başlangıç, provokasyon veya uzatma değil, propagandadır. Amaçlı bir mirasın evrensel değeri ne kadar büyükse, hem mirasın hem de yaşamın korunması için gerekli olan uluslararası normlara meydan okuyan ikonoklastik meydan okuma dilindeki değeri de o kadar yüksektir.

Birçok yazar ve kuruluş, mirası bu tür saldırılardan korumak için daha fazlasının yapılması gerektiğini savundu. Aynı zamanda, diğer yorumcular Suriye'deki savaşın büyük can kayıplarına da yol açtığına dikkat çekti: ölümler, yaralanmalar ve insanların büyük çapta yerinden edilmesi. Ortada, "Bu kültür varlıklarının kaybindan çok insan kayıplarıyla ilgilenmemiz gerekmez mi?" ve "Başka yerlerde korumaya ihtiyacı olan insanlar varken neden askerleri sadece anıtları korumaya yönlendirelim?" sorular gündeme geldi.

Bu eleştiriye yanıt olarak, birkaç sözcü "ayrılmazlık tezi" olarak adlandırılacak şeyi ileri sürerek kendilerini savundu. "Ayrılmazlık tezi" bir bütünün parçalarının ayrılamayacak kadar sıkı bir şekilde birbirine bağlı olduğunu savunan bir felsefi tezdur. Bu tez, bir şeyin tam anlamıyla anlaşılabilmesi için bütünün parçalarının anlaşılması gerektiğini öne sürer. Ayrılmazlık tezi, birçok farklı alanda kullanılabilir. Örneğin, insan vücudu, birçok farklı organın bir arada çalışmasıyla oluşan bir bütündür. Bu organların her biri ayrılmazlık tezini destekler; tek başına bir organın çalışması diğer organların da uyum içinde çalışmasına bağlıdır ve bir organın bozulması diğer organların da işlevini etkileyebilir. Benzer şekilde, bir toplum da ayrılmazlık tezine örnek oluşturabilir. Bir toplumun bireyleri, birbirleriyle etkileşim halindedir ve bu etkileşimler bir toplumun kültürünü ve değerlerini belirleyebilir. Bireylerin birbirleriyle olan ilişkileri, toplumun sosyal, kültürel ve ekonomik yapısını etkiler ve her bir birey, toplumun bir parçası olarak kabul edilir. Ayrılmazlık tezi, birçok alanda felsefi tartışmaların konusu olmuştur. Özellikle, ontolojik soruları ele alırken ve varlık anlayışlarını açıklarken kullanılır. Ayrılmazlık tezine göre, varlık bütünüyle birbirine bağlıdır ve herhangi bir parça, bütünün anlaşılması açısından önemlidir. Örneğin, Fransa Cumhurbaşkanı

⁹ <https://www.history.com/news/cultural-sites-heritage-wars>

¹⁰ Winchester, "Targeting culture: The destruction of cultural heritage in conflict", 2022

¹¹ <https://culture.gov.az/az/umumi-xeberler/13291>

¹² Wise, *Saving Stones and Saving Lives: A Humanitarian Perspective on Protecting Cultural Heritage in War*, 2022, 313

¹³ Isakhan, *Heritage Destruction and Spikes in Violence: The Case of Iraq in Cultural Heritage in the Crosshairs*, 2013, 235-237

Hollande: "Miras için endişelenmeli miyiz? Hangisi daha önemli, hayat kurtarmak mı yoksa taş kurtarmak mı? Aslında bu ikisi birbirinden ayrılamaz"; UNESCO Genel Direktörü Irina Bokova: "Kültürel mirasın korunması kültürel bir meseleden daha fazlasıdır - insan yaşamının korunmasından ayrılamaz bir güvenlik zorunluluğudur" (UNESCO, 2017); Thomas Weiss ve Nina Connelly: "İnsanların korunması ve mirasın korunması birbirinden ayrılamaz...çevre bir yalandır. Hava, su ve kültür yaşam için önemlidir."

"Ayrılmazlık tezi", esas olarak, kültürel varlıkların korunması ile insanların korunmasının önemli açılardan ayrılmaz olduğunu iddia eder. Dolayısıyla hiç kimse kültürel mirası insanlardan daha fazla önemseydiği veya miras adına insan hayatı pahasına müdahaleyi önerdiği için eleştirilemez. Çünkü mirasın koruma ve insanları koruma projeleri birbiriyle yakından ilişkilidir ve birbirinden ayrılamaz. Bazen insan yaşamının korunması ve kültürel mirasın korunması gerçek bir rekabete girer. Bu tür çatışmalar hakkında karar vermek için bu iki hedefin değerini karşılaştırmalı ve tartmalıyız. Bunun yerine, "ayrılmazlık tezi", mirasın değerini insan yaşamının değeriyle karşılaştırmaya gerçekten gerek olmadığını savunur. Uygulamada mirasın korunması ile yaşamın korunmasının birbirinden ayrılmaz olduğunu göz önünde bulunduralım.

"Ayrılmazlık tezi"ni gerçek anlamıyla ele alırsanız çok garip bir çelişki ortaya çıkıyor, mirasın korunması ile insan yaşamının korunması nasıl aynı olabilir? Miras ve insan yaşamının değerlerini ölçmenin zorluklarını düşünün.

Bu güçlüklerin nedenlerinden biri de miras ve yaşamların sahip olduğu değer biçimlerinin ölçülemez görünmesidir. İki değer, tahmin veya ölçümün aynı ölçekte doğru bir şekilde karşılaştırılabilmesi durumunda orantılı olduğu söylenir. Örneğin, 100 Euro'nun 100 ABD Doları'ndan fazla mı, az mı yoksa aynı mı olduğunu mükemmel bir netlikle belirlemek mümkündür, çünkü bu değerlerin her ikisi de örneğin İngiliz sterlinine dönüştürülebilir. Ortak boyutları vardır, dolayısıyla orantılıdır. Aynıısı Fahrenheit ve Celsius cinsinden sıcaklıklar veya kilogram ve pound cinsinden ağırlıklar için de geçerlidir. Öte yandan, aynı ölçüye çevrilmemişse iki değer karşılaştırılmaz. Örneğin, 100 doların değerini bir aile yadigarının değeriyle karşılaştırmamız istenseydi, bunu imkansız bulabilirsiniz çünkü paranın değeri ile bir yadigarın manevi değeri aynı terimlerle değerlendirilemeyecek kadar farklıdır. Bu nedenle, bir mirasın ve 100 doların göreceli değerini belirlemenin net bir yolu yoktur - kıyaslanamaz değerlere sahiptirler. Çünkü fiyat ve değer farklı seviyelerdedir. Mirasın ve insan yaşamının ölçülebilir değerleri var mı? Görünüşe göre öyle değil. Her iki değer türünü de ortak bir ölçüye dönüştürmenin sistematik bir yolunun olmaması a priori imkansızdır. İnsan yaşamının değerleri ve mirası çok farklıdır.

Orantısızlık, iki değeri doğru bir şekilde karşılaştırmak için ortak bir ölçü olmadığı anlamına gelir. Kıyaslanamazlık, iki değer hakkında herhangi bir karşılaştırmalı yargının mümkün olmadığı anlamına gelir. Mirasın ve yaşamların ölçülemezliği, belirli mübadelelerin ahlaki olarak kabul edilemezliği hakkında sistematik yargılarda bulunmamızı engelleyecektir. Ancak bunlar da ölçülemez ise, örneğin bazı şeyleri korumak için kişinin hayatını feda etmesinin kabaca orantılı veya haklı olup olmadığını belirlemek mümkündür. Sorun şu ki, miras ve yaşam birçok insan için kıyaslanamaz görünüyor. Örneğin, "Herhangi bir kültürel miras anıtı kaç kişinin hayatına mal olabilir?" sorusuna nasıl cevap verebiliriz mi? Bu soruya verilecek herhangi bir somut yanıt kulağa saçma gelebilir. Kültürel mirasın yok edilmesi ile insanların yok edilmesi arasındaki ilişki, kültürün anlamı ve şiddetli ölüm trajedisi kadar karmaşıktır.¹⁴

İkinci neden bağlantı sorunudur. Elbette, miras ve yaşamın her zaman kıyaslanamaz olmadığını zaten iddia edebiliriz. Örneğin, bir hayatı milyarlarca insanın sevdiği bir mirasa karşı tarttığımızı hayal edin. Çünkü miras bu kadar geniş bir ölçekte değerlendiriliyor. Bununla birlikte, böyle bir iddia, yakınsama sorunu diyebileceğimiz şey nedeniyle potansiyel olarak karmaşıktır.

Kültürel gelenekleri, eserleri, binaları, anıtları, doğal manzaraları ve tarihi yerleri içerebilir. Miras genellikle insanların köklerine bağlamaya yardımcı olan ve zaman içinde bir kimlik ve süreklilik duygusu sağlayan değerli bir kaynak olarak görülür. Mirasın korunması önemlidir çünkü kültürel çeşitliliğin korunmasına, bir topluluk duygusunun geliştirilmesine ve ortak tarihimizin daha derin bir şekilde anlaşılmasına yardımcı olur. Ayrıca turizmin, ekonomik kalkınmanın ve doğal ve kültürel kaynakların korunmasını destekleyen sürdürülebilir uygulamaların desteklenmesinde önemli bir rol oynar. Bununla birlikte, miras, doğal afetler, kentleşme ve çatışma gibi çeşitli faktörler tarafından tehdit edilebilir. Ayrıca, küreselleşmenin, sanayileşmenin ve diğer modern güçlerin etkisi geleneksel uygulamaları aşındırabilir ve topluluklar ile onların mirası arasındaki bağları zayıflatabilir. Bu zorlukların üstesinden gelmek için, dünya çapında miras alanlarını ve kaynakları korumaya ve korumaya yönelik birçok çaba var. Bu, koruma programlarını, restorasyon projelerini ve mirasın korunmasının önemi konusunda farkındalık yaratmayı

¹⁴ Wise, *Saving Stones and Saving Lives: A Humanitarian Perspective on Protecting Cultural Heritage in War*, 2022, 317

amaçlayan eğitim girişimlerini içerir. Birlikte çalışarak, ortak kültürel mirasımızın gelecek nesiller için korunmasını ve kutlanmasını sağlayabiliriz.

Savaşlar ve diğer kıtlıklar arasında milli ve manevi değerler büyük tehlike altına girebiliyor. Bu değerler bir toplumun kimliği, tarihi ve kültürü ile bağlantılıdır ve savaşların etkisi altında kaybolabilir veya ciddi şekilde zarar görebilir. Milli ve manevi değerlerin korunması, savaş sırasında ve sonrasında birkaç şekilde gerçekleştirilebilir. Bu koruma faaliyetleri şunları içerebilir:

- Eğitim ve bilinçlendirme: Toplumda milli ve manevi değerler konusunda bilinç oluşturmak ve eğitim faaliyetleri düzenlemek önemlidir. Bu da toplumun milli-manevi değerler konusundaki duyarlılığını arttırabilir ve zarar görmelerini engellemeye yardımcı olabilir.

- Koruma ve restorasyon: Özellikle savaş sonrası dönemde milli ve manevi değerlerin fiziksel olarak korunması ve restorasyonu önemlidir. Bu, hasarlı veya tahrip olmuş yapıların onarılmasını, anıtların yeniden inşa edilmesini ve diğer önemli kültürel varlıkların korunmasını içerir.

- Uluslararası koruma ve işbirliği: Ulusal ve manevi değerlerin korunması, uluslararası işbirliği ve koruma programlarına katılımı da gerektirir. Buna milli ve manevi değerler alanında diğer ülkelerin tecrübelerinden faydalanmak ve bu değerleri korumak için ortak çaba sarf etmek de dahildir.

- Savaş sonrası yeniden yapılanma: Savaş sonrası dönemde ulusal ve manevi değerlerin yeniden inşası, zarar gören yapıların onarımını ve yeniden inşasını ve diğer koruma faaliyetlerini içerebilir. Bir toplumun milli-manevi değerlerinin canlanmasına yardımcı olabilir.

Kültür varlığına yönelik başlıca tehditler kasıtlı saldırı, tesadüfi hasar, yağma ve hırsızlıktan kaynaklanmaktadır. Afet döngüsü, savaş durumunda, silahlı bir çatışmanın patlak vermesinden önce (çatışma öncesi), çatışma sırasında (çatışma öncesi) ve çatışmadan sonra (çatışma sonrası) alınacak önlemler olarak alt bölümlere ayrılabilir. Uluslararası gelişme açısından, önceki iki aşamaya değil, en çok çatışma sonrası durumlara dikkat edilir. Silahlı bir çatışmanın oluşumunda, politikacılar, savaşın başlaması durumunda kültürel mirası koruyan uluslararası anlaşmaların imzalandığından emin olmalıdır. Ayrıca yağmalanan ve çalınan eserlerin iadesini kolaylaştıracak sözleşmelerin imzalanması için baskı yapmalıdırlar. Koleksiyonların ülke dışına acil olarak taşınması durumunda uluslararası kuruluşlarla iletişim kurmak da çok avantajlı olacaktır. Uluslararası temaslar, yönetimin çatışmanın her aşamasında, özellikle de çatışma durduktan sonra kurumun rehabilitasyonu sırasında sorunlarının üstesinden gelmesine yardımcı olacaktır.¹⁵

Yukarıda belirtildiği gibi, kültürel varlığın yasal olarak korunması çerçevesi bir dizi uluslararası belgeyi içermektedir: düzenlemeleriyle birlikte Cenevre Sözleşmesi 1949 ve 1977 Protokolleri ve Haag Sözleşmesi 1954 ve iki Protokol. İkinci Protokol tarafından Haag Sözleşmesi 1954'e yapılan son eklemeler, sunulan korumayı önemli ölçüde güçlendirmeye hizmet etmiştir. Miras anıtları ve binaların bazı durumlarda dış askeri saldırıların "hedefi" olarak ortadan kaldırdığı ölçüde başarı talep edilebilir. Örneğin, 1991'deki Birinci Körfez Savaşı sırasında koalisyon güçleri personelinin 1954 Haag Sözleşmesi ilkelerine göre eğitti, kültürel varlıkların var olduğu bilinen yerlerin bir "ateş hedefi olmayan listesi" oluşturdu, ancak bu alanların çoğu kalkan olarak kullanılıyordu ve bu nedenle saldırıya izin verilmiş olabilir.¹⁶ Bu tür taktikleri İkinci Karabağ Savaşı'nda da gördük. Ermeni askeri güçleri hastanelerde, camilerde ve kiliselerde saklanıyordu.

Milli ve manevi değerler bir toplumun kimliği, tarihi ve kültürü için hayati önem taşıdığından savaşlarda bunların korunması çok önemlidir. Milli değerler, bir ülkenin tarihi, coğrafyası, dil ve gelenekleri gibi faktörlerden kaynaklanan değerlerdir. Bu değerler, bir ülkenin bağımsızlığı, milli birliği, vatandaşlık görevleri, milli güvenlik, milli kültür, milli kimlik ve milli bayramlar gibi konuları içerebilir. Milli değerler, bir ülkenin varlığını sürdürmesi ve toplumun bir arada tutulması için önemlidir. Manevi değerler ise, bir toplumun ahlaki, dini ve kültürel inançlarından kaynaklanan değerlerdir. Bu değerler, insanların vicdanı, dürüstlük, saygı, merhamet, hoşgörü, adalet, sevgi ve özveri gibi konuları içerebilir. Manevi değerler, bir toplumun insanların karakterini şekillendirmesi ve insanlar arasındaki ilişkilerin kalitesini belirlemesi açısından önemlidir. Hem milli hem de manevi değerler, bir toplumun sosyal yapısının temelini oluşturur ve toplumun istikrarlı bir şekilde varlığını sürdürmesi için korunması gereken önemli unsurlardır. Bu değerler, toplumun genelinde ortak bir anlayışın oluşmasını sağlar ve insanların birbirleriyle daha iyi iletişim kurmasına yardımcı olur. Ayrıca, milli ve manevi değerler, bir toplumun geleceğini şekillendirmede de önemli bir rol oynar ve bir toplumun ilerlemesine katkıda bulunabilir. Bu nedenle savaş sırasında ve sonrasında milli ve manevi değerlerin korunması öncelikli konu olarak değerlendirilmelidir.

¹⁵ Tejjeler, *Preserving cultural heritage in times of conflict*, 2006, 136

¹⁶ Techera, "Protection of Cultural Heritage in Times of Armed Conflict: The International Legal Framework Revisited", 2007, 16

Miras birçok yönden iyi olabilir: güzelliğiyle bizi memnun etmek; bize geçmişi öğretmesi; ve tarihsel figürleri veya olayları vb. hatırlaması veya bize hatırlatması. Ancak, bu faydaların her birinin, onları kullanan her birey için oldukça küçük olup olmadığı tartışmalıdır. Bu nedenle, tek bir miras milyonlarca kişiye bu küçük malları sağlayabilirken, onu kurtarmak için tek bir ölümün bile haklı olup olmayacağı açık değildir. Mirastan yararlanan milyonlarca insanı birbirine bağlayan mirasın genel değeri çok büyük görünüyor. Mirasın faydaları biriktirilemeyecek kadar küçükse ve önemli bir şey olarak sayılıyorsa, o zaman toplama probleminin gösterdiği gibi, mirasın korunması için asla ölemeyiz. Hem askeri kararlarda hem de devlet ve hayırseverlik açısından maliyetlerle karşılaştırıldığında, tek bir kişinin bile kurtarılması gerekiyorsa, bir mirastan her zaman vazgeçilmelidir. Bu nedenle mirasın korunması, insan güvenliğinin korunmasında ve çatışma sonrasında 'normale' dönüşte önemli bir rol oynayabilir. Miras, insanların tekrar evlerini bulmalarına yardımcı olabilir. Kültürel miras, toplulukların ve bireylerin geçmişleriyle bağlantı kurmasının ve nesiller boyunca dini, etnik ve kültürel ayrımlar arasında tutarlılık ve birlik yaratmasının bir yoludur. Çatışma öncesinde, sırasında ve sonrasında kültürel mirasın korunması, bu çabalara destek vermeye ve onları çok daha başarılı kılmaya yardımcı olur.

Bir çatışma silahı olarak tarihsel ve yaygın kullanımına rağmen, kültürel miras bir barış aracı olarak da kullanılabilir. İlk olarak, kültürel mirasın kasıtlı olarak yok edilmesini kovuşturmak için uluslararası toplumda yasal işlem yapılması için pek çok yol bulunan tazminat bağlamında kullanılabilir. Ek olarak, sosyal bağlamda, hem geçmiş gelenekleri ve kültürü geri kazanarak hem de çatışmayı gelecekteki kültürün bir yönü olarak kabul ederek ve bunu iyileşmek için kullanarak insanların iyileşme süreçlerine devam etmeleri için bir yol olarak kullanılabilir.

Referans listesi

1. Bevan, Robert. *The Destruction of memory. Architecture at war*. London: Reaction Books, 2016.
2. Gutiérrez-Sanín, Francisco and Wood, Elisabeth J. "What Should We Mean by 'Pattern of Political Violence'? Repertoire, Targeting, Frequency, and Technique," *Perspectives on Politics* 15, no. 1, (2017): pp. 20–41.
3. Isakhan, Benjamin. "Heritage Destruction and Spikes in Violence: The Case of Iraq" in *Cultural Heritage in the Crosshairs*, ed. Joris D. Kila and James A. Zeidler, Boston: Brill, (2013): pp. 219-247.
4. Little, Becky. 7 Cultural Sites Damaged or Destroyed by War. (January 2020). (14.05.2022). <https://www.history.com/news/cultural-sites-heritage-wars>
5. Mammadov, Nahid. *Historical and religious monuments in the occupied territories of Azerbaijan*. Baku: Moral Values Promotion Foundation, 2019.
6. Mursalova, Aliya. "Religious heritage of Shusha: mosques, religious education and theologians". *Materials of the Republican Scientific Conference on Shusha in the formation of our national-spiritual and cultural heritage*, AIT, Baku: "AVE Print" MMC, (2022): pp. 72-86.
7. Matravers, Derek. *Heritage in war*. 29.02.2018. (15.05.2023). <https://www.open.edu/openlearn/history-the-arts/philosophy/heritage-war>
8. Silverman, H., Ruggles, D.F. *Cultural Heritage and Human Rights*. New York: Springer Science, (2007), pp. 3-29.
9. Slim, Hugo. *Humanitarian Ethics. A guide to the morality of aid in war and disaster*. Oxford: Oxford University Press, 2015.
10. Techera, Erika. "Protection of Cultural Heritage in Times of Armed Conflict: The International Legal Framework Revisited", *The International Legal Framework Revisited*, vol 4, (2007): p. 1-20.
11. Teijgeler, Rene. "Preserving cultural heritage in times of conflict", *Preservation management for libraries, archives and museums*. London: Facet Publishing, (2006): pp. 133-165.
12. The Hague Convention. (13.05.2023) <https://en.unesco.org/protecting-heritage/convention-and-protocols/1954-convention>
13. Wise, Paul H. "Saving Stones and Saving Lives: A Humanitarian Perspective on Protecting Cultural Heritage in War". *Cultural Heritage and Mass Atrocities*. Los Angeles: Getty Publications, (2022): pp. 309-322.
14. Weiss, Thomas G. and Connelly, Nina. "Protecting Cultural Heritage in War Zones," *Third World Quarterly* 40, no. 1, (2019): pp. 1-17.
15. Winchester, Nicole. "Targeting culture: The destruction of cultural heritage in conflict", *In Focus*. (2022). (16.05.2023). <https://lordslibrary.parliament.uk/targeting-culture-the-destruction-of-cultural-heritage-in-conflict/>
16. Hikmet Hacıyev. Briefing on "Crimes committed by Armenia against the historical and cultural heritage of Azerbaijan". 28.10.2020. (13.05.2023) <https://culture.gov.az/az/umumi-xeberler/13291>

<https://sconferences.com>
info@sconferences.com

ISBN

